

**ФАКТОР ПРОСТОРУ
В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

**МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ
31 травня 2018 рік**

**ФАКТОР ПРОСТОРУ
В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Матеріали круглого столу
(31 травня 2018 р., м. Переяслав-Хмельницький)

УДК 001.83/85:94(477)

ББК 63.3(4Укр)

Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р. / [Упорядник: С.М. Вовкодав]. – Переяслав-Хмельницький. – 96 с.

Редакційна колегія:

Вовкодав С.М. – завідувач науково-дослідного сектора «Музей космосу» НІЕЗ «Переяслав»;

Гайдаєнко І.В. – учений секретар НІЕЗ «Переяслав», к. і. н.;

Лукашевич О.М. – генеральний директор НІЕЗ «Переяслав», к. і. н.;

Нагайко Т.Ю. – старший науковий співробітник науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція», к. і. н.

До збірки включено матеріали доповідей круглого столу «Фактор простору в історичних дослідженнях», що відбувся 31 травня 2018 року в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав».

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
(протокол № 3 від 25 травня 2018 р.)*

ЗМІСТ

Артем Борисов <i>ВІЗУАЛІЗАЦІЯ СТУПЕНЮ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДОСЛІДЖЕНОСТІ ТЕРИТОРІЇ ЗА ДОПОМОГОЮ КАРТОГРАФУВАННЯ</i>	4
Ольга Манігда <i>РЕКОНСТРУКЦІЯ ДАВНІХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ X–XII СТ. НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТОК ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА</i>	8
Сергій Вовкодав <i>ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ БАСЕЙНУ Р. БРОВАРКА НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ</i>	11
В'ячеслав Шерстюк <i>ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ВІРТУАЛЬНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙДАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ОРЖИЦЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ</i>	24
Дмитро Тетеря, Олександр Прядко <i>ГРУНТОВІ МОГИЛЬНИКИ В МІСТОБУДІВНОМУ ПРОСТОРИ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО</i>	35
Андрій Блануца <i>ПРОБЛЕМА «ЗМІННИХ» КОРДОНІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ТА СТАРОСТВ І ПОВІТІВ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У ЛИТОВСЬКУ ДОБУ (XIV–XVI СТ.)</i>	42
Володимир Дмитрук <i>ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ ЯК АРЕАЛУ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ</i>	48
Тарас Нагайко <i>ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ КРИТЕРІЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ПЕРЕЯСЛАВЩИНА</i>	54
Руслана Маньковська <i>МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ: ПИТАННЯ СТРУКТУРИ ТА ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ</i>	64
Олена Жам <i>КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО МЛИНАРСТВА кін. XVIII – поч. XX ст.</i>	71
Микола Шкіра, Людмила Шкіра <i>ДО ІСТОРІЇ ВИКОРИСТАННЯ СУХОПУТНИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ЧУМАКАМИ В XIX СТОЛІТТІ</i>	88
<i>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ</i>	95

УДК 902.4:528.856(477.41/.46)

Артем Борисов
(Київ)**ВІЗУАЛІЗАЦІЯ СТУПЕНЮ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДОСЛІДЖЕНОСТІ ТЕРИТОРІЇ ЗА ДОПОМОГОЮ КАРТОГРАФУВАННЯ**

У статті описано та проаналізовано один із варіантів візуалізації ступеню археологічної дослідженості території. Він ґрунтується на застосуванні статистичних поверхонь у вигляді гексагональної решітки полігонів. Коротко описано методуку їх створення та використання. Опис методуки здійснено на матеріалах археологічної карти Середнього Поросся.

Ключові слова: ступінь археологічної дослідженості, археологічна карта, гексагональна решітка, Середнє Поросся.

Ступінь археологічної дослідженості (САД) регіону є одним з ключових показників при оцінці повноти його археологічної карти і, відповідно, обґрунтованості її інтерпретацій. Достатньо високий рівень САД відкриває принципово нові можливості під час палеоекологічного та прогнозного моделювання, реконструкції систем заселення та оцінці археологічного потенціалу території історико-соціального організму давнини чи певного регіону¹.

САД та застосування статистичних поверхонь. Картографування САД є не лише його наочною візуалізацією, але й аналітичним інструментом дослідження та опису. Одним із способів відобразити насиченість певного регіону археологічними пам'ятками є побудова статистичних поверхонь. Статистика археологічних пам'яток за допомогою різноманітних решіток досить традиційний прийом у світовій археології. Так, вже в 1948 році його застосував Рудольф Ямка². Шведський дослідник Матс Мальмер за допомогою гексагональних решіток створив ізорифмічні карти поширення різних типів кам'яних шліфованих сокир³. Гексагональна форма комірки виявилась найбільш оптимальною для відображення статистичної інформації. Початок її застосування в географії покладено класичною роботою Вальтера Крісталлера 1933 року. Така форма забезпечує мінімальне викривлення вибірки внаслідок периферійних ефектів під час перетворення символічних карт у картосхеми⁴. Для дослідження та візуалізації САД цей тип статистичної поверхні використано авторами при огляді археологічних досліджень території Богуславського

¹ Більше про це в статті: Томашевський А. П. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості // *Археологія та давня історія України*. – 2017, №4 (в друці).

² Jamka R. Osadnictwo kultury łużyckiej epoki halsztackiej na Śląsku, w świetle metody izarytmicznej // *Swiatowit*. – 1949. – 20. – P. 319–326.

³ Malmer M. P. Jungneolithische Studien // *Acta Archaeologica Lundensia, Series in Octavo*. – Bonn: R. Habelt, 1962. – 332 p.; Клейн Л. С. Формула Монтелиуса (шведський раціоналізм в археології Мальмера). – Донецьк: [б. и.], 2010. – 258 с.

⁴ Birch C. P. D., Oom S. P., Beecham J. A. Rectangular and hexagonal grids used for observation, experiment and simulation in ecology // *Ecological Modelling*. – 2007. – 206(3–4), P. 347–359. – <https://doi.org/10.1016/j.ecolmodel.2007.03.041>.

Поросся. У цьому повідомленні ми детальніше зупинимось на методиці використання інструменту.

Методика побудови та застосування. Для застосування інструменту необхідно мати максимально повну археологічну карту регіону. Найкращий варіант коли всі пам'ятки будуть представлені у вигляді полігональних об'єктів. Проте, навіть із картою у вигляді точок можна досить ефективно працювати. Найголовнішою умовою є максимально точне розташування пам'яток на карті.

Першим етапом у застосування інструменту є вибір оптимальної площі комірки майбутньої статистичної поверхні. Від розміру комірки залежатиме рівень деталізації даних на картосхемі. Дослідним шляхом авторами визначено оптимальний розмір комірки через максимальний розмір археологічних пам'яток представлених в регіоні. Для регіону Поросся найбільшими пам'ятками є поселення раннього залізного віку та давньоруські археологічні комплекси, що є залишками регіональних центрів. Наприклад, площа комплексу Шаргорода в Рокитнянському районі (літописний Торчеськ за Б. О. Рибаківим) перевищує 100 гектарів. Саме тому для досліджуваної території обрано розмір комірки 1 км². Створення гексагональної мережі здійснено засобами геоінформаційної системи QGIS (v.2.14.19 Essen) з відкритим кодом. Для такого типу завдань оптимальним є використання додаткового плагіну MMQGIS. Вносячи у відповідні віконця програми параметри покриття необхідно пам'ятати, що параметр *Y Spacing* відповідає подвійному меншому радіусу гексагона. У математичній формулі цієї фігури цей радіус позначається, як правило літерою *r*. Оскільки обернена формула площі гексагона досить складна для обрахунку, тому ми застосували можливість електронної таблиці LibreOffice Calc 5.3. В залежності від версії програми в колонку B таблиці вносимо формулу, результати роботи якої і будуть параметром *Y Spacing*:

$$= \text{КОРЕНЬ}(A1/(2*\text{КОРЕНЬ}(3))) + \text{КОРЕНЬ}(A1/(2*\text{КОРЕНЬ}(3)))$$

$$\text{або} = \text{SQRT}(A1/(2*\text{SQRT}(3))) + \text{SQRT}(A1/(2*\text{SQRT}(3))),$$

відповідно, в колонку A вписуємо необхідну площу гексагону в метрах квадратних.

Після побудови гексагональної решітки є два варіанти подальшої роботи. Перший з них — це статистика площі археологічних пам'яток. Обчислення здійснюються за допомогою інструментів зональної статистики. В QGIS для цієї мети зручно використовувати ZonalStatistics Plugin. У цьому разі програма вимагає працювати з растровими покриттями. За допомогою інструментів GDAL/OGR перетворюємо полігональний векторний шар в растровий з розміром комірки 1 км² (це полегшить статистичні обрахунки). Необхідний інструмент знаходимо: Processing Toolbox — GDAL/OGR — [GDAL] Conversion — Rasterize (vector to raster). Інструменти зональної статистики дозволяють візуалізувати у вигляді гексагонів різної насиченості відсоток площі, що займають археологічні пам'ятки від площі кожної комірки статистичної поверхні. Для цього створюємо окрему колонку в атрибутивній таблиці з назвою «gate» і в неї додаємо формулу «_mean * 100». Таким чином ми отримуємо картосхему (рис. 1), що ілюструє просторове розміщення археологічних пам'яток в регіоні. Робота з площами пам'яток дає адекватне уявлення про планіграфію розповсюдження «археологічної речовини» яку ми зазвичай сприймаємо як археологічні пам'ятки⁵.

⁵ Дивись про термін «археологічна речовина» в статі: Плеханова Л. Особенности культурных слоев неукрепленных поселений эпохи бронзы Степного Зауралья // Вестник

Зважаючи на те, що частина пам'яток все ж, як правило картографовані як точкові об'єкти, важливо здійснити підрахунок насиченості кожної комірки археологічними пам'ятками з огляду лише на їх кількість, без врахування розміру. В результаті ми отримуємо ще одну статистичну картосхему (рис. 2). При цьому важливо перетворити полігональні об'єкти в точкові, шляхом створення їх центроїдів.

Порівняння двох створених картосхем (рис. 1; 2) вказує на те, що робота зі статистикою полігональних об'єктів дозволяє більш повно оцінити масштаб поширення археологічних пам'яток і відповідно ступінь дослідженості регіону. Проте, використання точкових об'єктів менш чутливе до точності даних і відповідно, більш пристосоване до аналізу археологічних карт створених по письмових джерелах і лише частково перевірених польовими роботами з сучасними методиками фіксації. Картосхеми САД дозволяють виокремити регіони, що недостатньо досліджені з точки зору археології. Проте, слід зважати, що ще одним параметром опису САД є аналіз маршрутів розвідкових експедицій і їх співвідношення до кількості пам'яток. На жаль, такий аналіз для території Поросся ми можемо здійснити лише в мікрорегіоні басейну р. Нехворощ (Середнє Поросся) де маємо GPS треки більшості розвідкових маршрутів. Їх співвіднесення з розташуванням пам'яток вказує на закономірності розташування об'єктів археології та їх виявлення. Розташування поселенських пам'яток поблизу джерел води, а курганних пам'яток на вододілах не викликає ні в кого сумнівів. Проте, саме завдяки детальному картографуванню ми можемо виокремити ділянки обстежені розвідками і місцевості, які ще не стали об'єктом обстеження. Крім того виокремлюється категорія пам'яток «окремі знахідки», «місця знаходжень». Вони часто не є повноцінними археологічними пам'ятками, а лише маркерами господарського використання території, зокрема шляхів сполучення. Їх загальна карта розташування стає важливим джерелом для реконструкції загальної структури системи заселення.

Висновки. Запропонована методика створення та використання гексагональних решіток в якості статистичних поверхонь допомагає візуалізувати ступінь археологічної дослідженості регіону. Створені картосхеми наочно демонструють концентрації археологічних об'єктів та ділянки де вони практично відсутні. Статистика кількості та площі археологічних пам'яток є одним з найбільш очевидних інструментів дослідження САД.

Artem Borysov
(Kyiv)

VISUALIZATION OF CONCENTRATION OF ARCHAEOLOGICAL SITES BY A HEXAGONAL GRID

The article describes and analyzes one of the variants of visualization of the level of archaeological exploration of the territory. The method of creation and application of statistical surfaces in the form of a hexagonal grid is described. The methodology is tested on the archaeological map of Central Porossya.

Keywords: *concentration of archaeological sites, archaeological map, hexagonal grid, Central Porossya.*

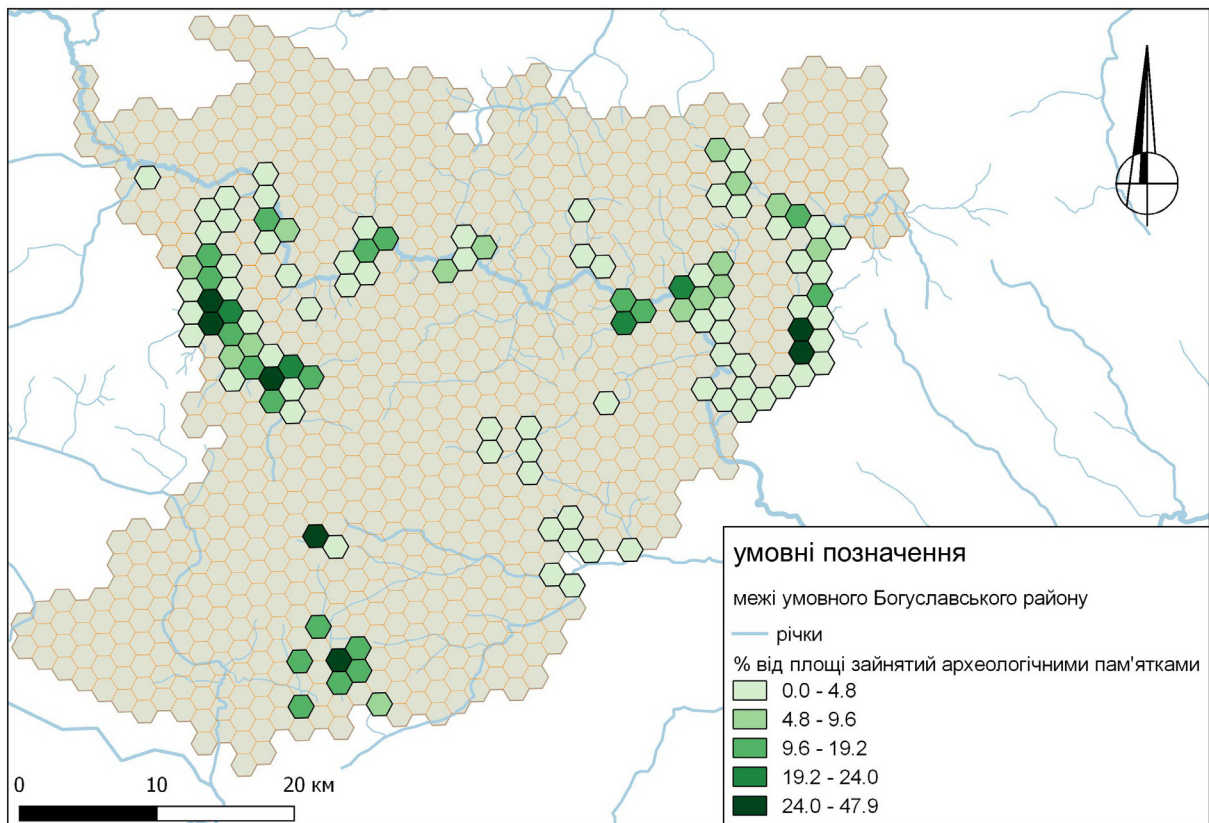

Рис. 1. Концентрація археологічних пам'яток
(в залежності від % площі зайнятий археологічними пам'ятками в межах кожної комірки)

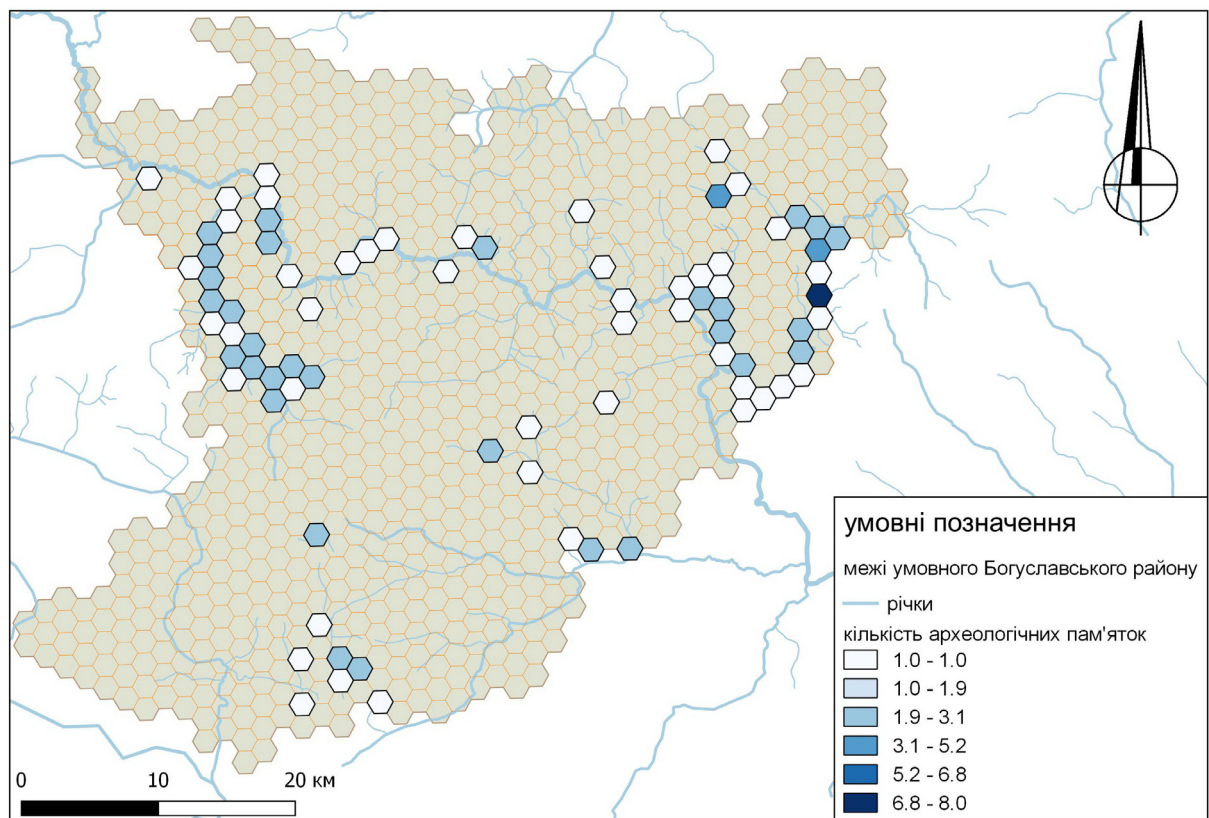

Рис. 2. Концентрація археологічних пам'яток (за кількістю центроїдів площ пам'яток у межах кожної комірки)

УДК 904:72(477.84) «9/12»

Ольга Манігда
(Київ)**РЕКОНСТРУКЦІЯ ДАВНІХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ Х–ХІІ СТ. НА ПРИКЛАДІ
ПАМ'ЯТОК ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА**

Повідомлення присвячене огляду результатів дослідження, отриманих у ході аналізу археологічної карти пам'яток давньоруського часу, створеної автором. Для аналізу були застосовані методи ГІС досліджень здатні відобразити тенденції у формуванні давніх населених пунктів із залишків археологічних пам'яток.

Ключові слова: археологічні пам'ятки, давні населені пункти, середня найближча відстань, Тербовлянське князівство.

Метою повідомлення є демонстрація моделі, яка реконструює динаміку розвитку населених пунктів у межах давнього історично-соціального організму – Тербовлянського князівства. Для досягнення цієї мети автором поставлено кілька завдань. Зокрема, проаналізувати кількість та динаміку розвитку різних типів пам'яток у межах князівства на різних хронологічних етапах розвитку від Х до ХІІІ ст. – саме вони становлять джерельну базу для аналізу системи розселення регіону. Вийти на рівень реконструкції давніх населених пунктів. Це – один з аспектів системи розселення регіону. Розвиток системи розселення здійснено через такі ланки аналізу: картографування пам'яток, занесення пам'яток у реєстр згідно їхнього розташування за басейнами малих річок, виділення районів традиційного розселення та малозаселених ділянок. Простежено тривалість існування пам'яток (неукріплених поселень та укріплених пунктів) на різних етапах Х–ХІІІ ст. Картина динаміки розселення визначає місце окремих давніх населених пунктів та їх агломерацій в системі інших старожитностей (передусім городищ, могильників), і дозволяє встановити певну ієрархію та стосунок до пам'яток попереднього та подальшого періодів. Основоположним для такого роду досліджень є питання хронології. Хронологія усіх пам'яток, що аналізуються у нашому дослідженні, розглядається на основі датувань дослідників, які визначили хронологічні межі існування пам'яток. За можливістю, були деталізовані періоди існування пам'яток в межах початку, середини, першої, другої половини століття, а також уточнене датування на основі керамічних комплексів які є характерними для регіонів Галицької землі у межах якої функціонувало Тербовлянське князівство.

Для хронологічної класифікації у нашому дослідженні залучено 542 сільських неукріплених поселення, 90 городищ та 78 могильників, для яких визначено часові рамки побутування у межах Х–ХІІІ ст. Серед цих пам'яток визначені також ті, що містять більш ранні (VIII, IX ст.) та більш пізні нашарування (XIV–XV ст.).

Застосування геоінформаційного моделювання дозволяє ефективно проаналізувати місце сільських пам'яток у структурі археологічної карти Галицько–Волинського князівства. Зокрема, застосування сучасних ГІС інструментів до конкретного археологічного завдання — аналізу пам'ятки дозволяє: вести реєстр пам'яток, створити пошарові карти, візуалізувати рельєф, оцінити площу, експозицію розташування пам'ятки, місце селища у структурі синхронних пам'яток (городищ, могильників), окреслити найближчу сільську

округу городищ, виявити тенденції у найближчих відстанях між городищами, групами синхронних поселень, виділення давнього населеного пункту (далі – НП) та включення його до системи сусідніх НП тощо. Застосування ГІС інструментів дозволяє також провести необхідні експерименти для з'ясування системи функціонування НП (наприклад, близькість до джерел води, можливі сухопутні шляхи тощо).

Застосувавши можливості просторового аналізу простежено такі тенденції у просторовому розміщенні окремих пам'яток (ще не об'єднаних нами у давні населені пункти): концентрацію окремих груп поселень, які виявляють такі способи розселення як тяжіння до укріплених пунктів, виключно сільське розселення, тяжіння до агломерації. Відзначимо, що сільські пам'ятки розглянуті у контексті синхронних з ними укріплених пунктів та могильників. За результатами моделювання поверхонь з кроком буферних відстаней 3, 5, 7, 10, 15 км навколо кожної укріпленої пам'ятки окреслено середню найближчу відстань між синхронними городищами, ближня і дальня сільські округи. Порівнявши отримані результати вияснили, що найближча сільська округа городищ знаходилась до 5 км, найбільш дальня, очевидно не далі як за 15 км. Така картина характерна для пам'яток усіх періодів від X до XIII ст. Ще одне спостереження – середня найближча відстань між городищами XII ст. склала не більше 7 км.

Спостереження за просторовим розміщенням окремих пам'яток та інформація, якою ми володіємо про площу кожної з них надали нам можливість перейти до наступного етапу – окреслити склад давніх населених пунктів. Для утворення НП було застосовано такий механізм (з урахуванням попередньо отриманих результатів) – за допомогою модуля Spatial Statistics (ArcMap 10.1.) підраховано середню найближчу відстань між пам'ятками, які передбачалося об'єднати у один населений пункт. Для цього почергово було застосовано дві функції обчислення – просторовий кластерний аналіз на основі множинних відстаней (функція K-Ріплі) та інструмент кластеризації з високими / низькими значеннями. У першому випадку результати аналізу засвідчують тенденцію до зміни кластеризації на різних відстанях, інакше кажучи – виявляють відстань, на якій пам'ятки уже не кластеризуються. У другому випадку (кластеризація з високими / низькими значеннями) результати аналізу засвідчують тенденцію до виокремлення високих та низьких значень серед даних, розміщених рівномірно. Зазначимо, що у випадку з даними нашої археологічної карти цей аналіз не приніс показового результату. Можливо, через те, що значення, які оброблялися розташовані недостатньо рівномірно для такої функції. За результатами обробки значень кластерного аналізу для пам'яток XII ст. у населені пункти були об'єднані пам'ятки, які розташовані на відстані 500 м та ближче одна до одної. Виключення для об'єднання становили пам'ятки, розташовані на різних берегах Дністра, а також ті, які розташовані в особливих топографічних умовах, де об'єднання було недоцільним. Для кожного утвореного НП XII ст. підраховано площу, яка є сукупністю відомих площ археологічних пам'яток, що об'єднуються в НП. За умови відсутності інформації про площу пам'ятці присвоювалося мінімальне значення площі 0,4 га. Ця цифра, для неукріплених пам'яток XII ст. Тербовлянського князівства вирахована за таким принципом: з тих пам'яток для яких відома площа – 324 пам'ятки = 54,8% пам'яток, що існували у XII ст.) 124 пам'ятки мають площу менше 1 га. Середнє арифметичне значення площ цих найменших 124-х пам'яток дало значення 0,4 га = 4 тис. м кв. = 63х63 м.

У результаті об'єднання археологічних пам'яток XII ст. у населені пункти ми попередньо отримали таку картину розселення: 590 археологічних пам'яток, які існували на

території князівства у XII ст. (поселення, городища, могильники) об'єднані у 376 НП. Серед цих населених пунктів виділяються суто сільські населені пункти – 298 од. (79,3 % усіх НП XII ст.). Найменше виділено таких типів НП як городище+могильник – 4 од. (1,1 % усіх НП XII ст.). Серед шести виділених типів НП (сільський НП, НП городище, НП городище+могильник, НП городище+поселення+могильник, НП поселення, НП поселення+могильник) простежується тенденція до розподілу за сімома рангами на основі площ НП: перший ранг площа 50 га – (1 НП Теребовль – центр князівства); другий ранг – площа 32,4 – 25 га (3 НП); третій ранг – площа 22 – 10 га (21 НП); четвертий ранг – площа 9,75 – 7 га (11 НП); п'ятий ранг – площа 6,75 – 3 га (53 НП); шостий ранг – площа 2,98 – 1,15 га (68 НП); сьомий ранг – площа 1 – 0,09 га (219 НП). Найбільшу кількість становлять населені пункти площею 3 га та менше і переважно, це суто сільські НП. Нагадаємо, що це картина населених пунктів, отримана у результаті аналізу археологічних пам'яток XII ст. У подальшому, аналіз пам'яток для більш ранніх періодів – X та XI ст. буде продовжено.

Olha Manihda
(Kyiv)

RECONSTRUCTION OF HABITATION LOCALITIES IN 10th – 13th CENTURIES BASED ON ARCHAEOLOGICAL SITES OF TEREBOVL PRINCEDOM

Author directed an investigation on a problem of ancient agglomeration of sites, their weight (status) for region. That's why the algorithms of GIS analysis were used. In order to create the necessary conditions for analysis the author formed a number of surfaces reflecting topography, hydro system and historical situation of the region. Type layers of three categories of sites were created. These are non-fortified rural sites, settlements and cemeteries reflecting the chronological sequence of the development of the region from the 10th to the 13th century AD. On the base of this archaeological geoinformation system a number of analytical surfaces were modeled with the aid of various tools of the Spatial Analyst software ArcMap 10.1 modules. They reflect the areas of compact settling from the earliest phases (the 10th century), the concentration of specific groups of settlements implying different ways of settling, such as linking to fortified sites, the exclusively rural settling, etc. Rural settlements are investigated in the context of synchronous fortified settlements and cemeteries. It enables us to trace tentatively the neighborhood of the presumed early settlements and their evolution from the 10th to the 13th century AD.

Keywords: *archaeological sites, ancient habitation localities, the mean nearest distance, Terebovl principedome.*

УДК [902.2+904]:911.372(477.5)

Сергій Вовкодав
(Переяслав-Хмельницький)**ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ
В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ БАСЕЙНУ Р. БРОВАРКА НА
ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ**

У статті представлено приклади використання даних дистанційного зондування Землі для вивчення археологічної ситуації в басейні р. Броварка на Переяславщині. Автор описує підходи застосування аеро- та космознімків для вирішення конкретних проблем археологічних досліджень. Подана у статті інформація дозволяє переконатися у зручності та ефективності інтеграції даних дистанційного зондування Землі в археологічну науку.

Ключові слова: археологічні пам'ятки, безпілотний літальний апарат, дані дистанційного зондування, ГІС, просторовий аналіз, космознімки.

Пам'ятки басейну р. Броварки вже понад 10 років є об'єктом окремого археологічного дослідження. Під час його реалізації був застосований комплексний мультидисциплінарний підхід, у межах якого, поряд із традиційними методами археології, використовувались географічні інформаційні системи (далі ГІС) та дані дистанційного зондування Землі (далі ДДЗ). У низці попередніх публікацій нами неодноразово висвітлювались результати просторового аналізу давніх поселенських структур мікрорегіону¹. У даному дописі головна увага зосереджена на досвіді використання саме ДДЗ під час вивчення пам'яток басейну р. Броварка. Зокрема, напрямках та можливостях залучення даного типу джерел.

До ДДЗ традиційно відносять аеро- та космофотознімки, результати сканування супутниковими, бортовими та наземними радарми тощо. Варто зазначити, що інтеграція ДДЗ в археологічну науку не є новим явищем, а традиції їх використання виникли набагато раніше, ніж, наприклад, застосування ГІС. Удосконалення апаратних та програмних комплексів лише дозволило розширити можливості використання різного типу ДДЗ.

Під час дослідження археологічної ситуації басейну р. Броварка нами використовувались декілька основних видів ДДЗ: аерофотознімки, супутникові знімки та дані радіолокаційної топографічної місії SRTM (версія 3). Рівень залучення кожного із зазначених видів джерел визначався, передусім, їх доступністю.

¹ Вовкодав С.М. *Анализ поселенческой структуры древнерусского времени бассейна р. Броварка [Электронный ресурс] / С.М. Вовкодав, А.В. Юрченко // Археология и геоинформатика. – Вып 7. – М., 2012. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) : цвет.; 12 см; Вовкодав С.М. *Моделювання ресурсних зон поселень пізньоримського часу басейну р. Броварка на Переяславщині / С.М. Вовкодав // Переяславіка. Наукові записки. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 5(7). – С. 253-257; Вовкодав С.М. *Пам'ятки епохи енеоліту-бронзи басейну р. Броварка на Переяславщині / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2015. – Випуск 9 (11). – С. 68-76; Вовкодав С.М. *Поселенська структура давньоруського часу долини р. Броварка на Переяславщині / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – С. 115-128; Вовкодав С.М. *Система заселення давньоруського часу басейну р. Броварка на Переяславщині / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Старожиттєвість Вишгородщини. Збірка тез, доповідей і повідомлень 16-ої науково-практичної конференції присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». – Вишгород, 2011 – С. 27-39; Вовкодав С.М. *Система заселення пізньоримського часу басейну р. Броварка на Переяславщині / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2017. – Випуск 12 (14). – С. 121-134.******

На початкових етапах нашого дослідження аерофотознімки використовувались лише частково. Насамперед, це зумовлювалось незначною кількістю та невиразністю світлин, що були доступні автору (знімки були зроблені ще в радянський період). Та й межі їх просторового охоплення були невеликими. Тому головна дослідницька увага зосереджувалась саме на супутникових фото. Зокрема, нами використовувались багатоканальні знімки супутника Landsat, а також фото, що розміщені на серверах Bing, Google, Here, Яндекс тощо. Доступ до більшості існуючих картографічних online-ресурсів здійснювався через безкоштовну програму «SAS. Планета», що розповсюджується на умовах GNU General Public License. Вона має комплекс зручних інструментальних засобів перегляду, завантаження та аналізу різноманітних растрових та векторних основ, навіть, додавання власних шарів із даними. Шляхом використання даного програмного пакету нами були сформовані необхідні покриття різної роздільної здатності, що охоплювали переважно всю область інтересу та відіграли важливу роль у процесі дослідження мікрорегіону.

Залучення космознімків для вивчення археологічної ситуації басейну р. Броварка відбувалося у межах реалізації декількох основних напрямків:

- визначення просторової позиції вже відомих та виявлення нових об'єктів;
- уточнення конфігурації та метричних особливостей археологічних пам'яток;
- виявлення місць розташування зруйнованих об'єктів;
- реконструкція палеоландшафту;
- візуалізація археологічної інформації.

Незважаючи на те, що ДДЗ постійно використовувались на різних етапах дослідження пам'яток басейну р. Броварка, все ж варто розглянути декілька конкретних прикладів їх впровадження у вивчення минулого мікрорегіону. Для аналізу особливостей розташування археологічних об'єктів важливе значення мають параметри географічного середовища. Саме воно значною мірою впливало на формування структури давніх систем заселення. Тому першочерговим завданням дослідження просторових зв'язків між археологічними пам'ятками є з'ясування закономірностей їх розташування відносно окремих елементів ландшафту. При цьому, необхідно враховувати параметри природньо-географічного середовища, які відповідають (або максимально наближені) часу існування досліджуваної поселенської мережі. Найбільш відчутних змін ландшафт досліджуваного мікрорегіону зазнав у першій половині 1960-х рр., під час створення осушувально-зволожуючої системи. Саме тоді, унаслідок меліоративних робіт, був майже повністю зруйнований первинний вид гідромережі мікрорегіону (рис. 1). Таким чином, постала проблема відтворення пов'язаного з р. Броварка гідрокомплексу. Для її вирішення нами був використаний комплексний аналіз ДДЗ, картографічних даних, писемних джерел та усних свідчень. Першочергово необхідні топографічні та гідрографічні дані були отримані в результаті перегляду низки карт, створених до меліоративних робіт: військово-топографічної карти Ф.Ф. Шуберта 1860-тих рр., (XXIII ряд, лист 10 «Полтавская и Киевская губерния», масштаб 1:126000); німецьких військово-топографічних карт Deutsche Heereskarte 1943 р. (М-36-64-С, М-36-64-Д, М-36-76-А, М-36-76-В, масштаб 1:50000). На базі картографічної інформації, у середовищі ГІС MapInfo, було створено декілька тематичних векторних шарів: русла р. Броварка з притоками, рокит, боліт та лісових масивів окресленої території. Конфігурація русла річки, а також місця розташування інших елементів гідросистеми, уточнювались за результатами дешифрування космознімків. Останні відіграли важливу роль у відновленні вигляду гідросистеми домеліоративного періоду, оскільки саме на космознімках вдалося чітко

виявити значну частину її елементів (рис. 3). На підставі отриманих даних було згенеровано цифрову модель місцевості басейну р. Броварка. Вона дала можливість визначити основні природно-географічні характеристики території, що необхідні для проведення просторового аналізу давніх систем заселення (рис. 2)².

Також космознімки активно використовувались під час створення зведеної карти розташування курганних насипів досліджуваної території – фактично ГІС курганних насипів³. Роботи зі створення даної системи розпочалися ще 2010 р. Основним завданням подібних ГІС є позиціонування максимально можливої кількості курганів: як вже відомих, так і нововиявлених. Успішне виконання цієї процедури можливе лише за умови використання широкого спектру доступних джерел та комплексного інтерпретування результатів їх аналізу. Зокрема, нами були розглянуті матеріали польових досліджень, картографічні покриття, а також космознімки. У даному випадку останні дозволили локалізувати та уточнити просторову позицію об'єктів, виявлених під час польових розвідок та позначених на картах. Також завдяки космознімкам вдалося зафіксувати нові пам'ятки. Під час створення ГІС курганів були використані супутникові фото, що перебували у вільному доступі у всесвітній мережі: знімки місії Landsat 7 Circa 2000 (із просторовим дозволом 15 м), Landsat 7 TM (7 спектральних каналів, що мали різний просторовий дозвіл: 1–5,7 – 30 м, 6 – 60 м; панхроматичний – 15 м), фото різної роздільної здатності, що містилися в онлайн-сервісах Google. Хоча на той час територія Переяслав-Хмельницького району була покрита переважно знімками того ж спутника Landsat 7 Circa 2000 (15 м). Лише північна, західна та південно-східна частини були охоплені більш детальними фото, що дозволяли з великою точністю виявити більшість курганів. Декілька необхідних космознімків були отримані в онлайн-сервісі Digital Globe. Зазначимо, що під час реалізації даного дослідження ми також використали 4 аерофотознімки. Але, як вже зазначалось, вони покривали лише незначну частину досліджуваної території.

Процес дешифрування ДДЗ потребував накопичення вихідної інформації, яка б дозволяла відрізнити характерні зміни кольору, контрасту та яскравості зображення на космознімку, що можуть ідентифікуватися як місця розташування курганів. Така інформація була отримана у середовищі ГІС MapInfo шляхом співставлення інформації з трьох різночасових картографічних покриттів. Таким чином, був створений векторний шар із точками, кожній з яких відповідав окремий курган. Використання саме трьох картооснов було зумовлено намаганням охопити якомога більше інформації про розташування курганів та більш точно їх локалізувати. Окремо був створений шар із пам'ятками, що виявлені під час польових досліджень. Загалом було отримано чотири шари із точковими об'єктами для подальшого порівняння та узагальнення. Кожен шар порівнювався із наступним. У випадку дублювання курганів на окремих шарах, одна точка видалялась. Така процедура виключала можливість повторення зображень одних і тих же об'єктів і дозволила створити узагальнену карту розташування курганів (рис. 4). Остання була співставлена з космознімками. Зони на фото, що ідентифікувались як місця розташування пам'яток, забезпечували можливість

² Вовкодав С.М. Реконструкція давнього ландшафту басейну р. Броварка на Переяславщині / С.М. Вовкодав // Переяславіка. Наукові записки. Збірник наукових статей. – Вип. 6 (8). – 2012– С. 61-64.

³ Вовкодав С.М. Информационная система курганных насыпей бассейна р. Броварка / С.М. Вовкодав // КСИА России. – М., 2012. – Вип. № 226 – С. 8-16; Вовкодав С.М. Создание информационной системы курганных насыпей бассейна р. Броварка. [Электронный ресурс] / С.М. Вовкодав // Археология и геоинформатика. – Вип. 6. – Москва., 2010. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM): цвет.; 12 см.

уточнювати просторову позицію векторних об'єктів (рис. 5). Ті кургани, які не знаходили відповідності на ДДЗ та не були виявлені під час попередніх польових досліджень, сформували окремий шар-карту, що слугуватиме орієнтиром для подальших розвідкових обстежень в басейні р. Броварка. До вже готового узагальненого шару з курганами була прив'язана окрема база даних із переліком атрибутивної інформації, про що йшлося в окремих публікаціях автора⁴. Значимо, під час створення інформаційної системи курганів досліджуваної території ДДЗ відіграли важливу роль у визначенні просторової прив'язки великої кількості об'єктів. Це значною мірою спростило локалізацію курганів, без проведення позиціонування за допомогою GPS-навігатора. Окрім цього, вони дозволили виявити низку нових невідомих раніше пам'яток.

Дуже ефективним виявилось використання ДДЗ у дослідженнях ще одного типу пам'яток – «змійових» валів Переяславщини, значна частина яких знаходиться у межах басейну р. Броварка. Незважаючи на тривалий період дослідження «змійових» валів, що становить близько 150 років, все ж залишилася невирішеною проблема їх просторової конфігурації та точного позиціонування. Ситуацію ускладнювало те, що при загальній протяжності лінії валів близько 60 км, видимі ознаки мають лише 27,2 км, тобто 46 %. Тому виникла потреба пошуку місць розташування невідомих раніше сегментів шляхом використання ГІС та ДДЗ. Зокрема, мова йде про ті частини насипів, які нині повністю знівельовані та не проглядаються на поверхні. Враховуючи протяжність відрізків, де зараз вал не прослідковується (понад 5 км – Великого та 15 км Малого валу), така інформація є дуже важливою. Вона дає можливість відтворити лінію насипу, що максимально наближена до первинної, сформувавши підґрунтя для пояснення специфіки розташування сегментів валів відносно елементів ландшафту, зрозуміти принципи їх створення та використання у минулому.

Таким чином, нами був застосований комплексний багатоетапний підхід до аналізу різного типу джерел. Оскільки переважна частина зруйнованих сегментів валів не має видимих ознак на поверхні, тому їх пошук традиційними методами польової роботи не є результативним. Основним шляхом виявлення таких об'єктів є аналіз ДДЗ та картографічної інформації. Як і у випадку пошуку курганних насипів, у результаті обстеження карт нами був отриманий блок вихідної інформації, що в подальшому слугувала орієнтиром для визначення місць ймовірного розташування валу на космоснімках. Тобто на трьох різночасових картах були ідентифіковані лінії валу та перенесені в окремі векторні шари. Також був створений векторний шар, що містив результати GPS-позиціонування збережених сегментів споруд (розвідки 2009-2010 рр.). Векторні шари з лініями розташування насипів були почергово співставлені з супутниковими фото. Навколо згаданих ліній здійснювався пошук ознак зміни кольору зображення, що могли б ідентифікувати зміни в структурі ґрунту: залишки насипу чи рову (рис. 6). У результаті проробленої роботи вдалося здійснити точну просторову прив'язку вже відомих відрізків «змійових» валів, виявити нові сегменти, а також визначити місця розташування насипів, що вже не мають видимих ознак. Отримані дані дозволили відтворити

⁴ Вовкодав С.М. Облік пам'яток курганного типу засобами ГІС / С.М. Вовкодав // Переяславка. Наукові записки. Збірник наукових статей, 2010. – Вип. 4 (6). – С. 51-55.

конфігурацію валів, що максимально наближена до первинної, сформувати підґрунтя для пояснення специфіки розташування їх сегментів відносно елементів ландшафту (рис. 7)⁵.

Важливе значення для просторового аналізу археологічних пам'яток басейну р. Броварка мало використання даних SRTM. На їх основі було згенеровано цифрова модель рельєфу (далі ЦМР) мікрорегіону. Як похідні від останньої, були створені цифрові поверхні ступеня нахилу, експозиції, затіненості тощо. Саме завдяки співставленню згаданих поверхонь із цифровими картами археологічних об'єктів вдалося виявити перелік просторових характеристик пам'яток та здійснити їх подальший аналіз. Зокрема, створення так званих описових моделей, моделювання зон господарського освоєння, давніх комунікацій, прогностичного моделювання тощо. Також варто зазначити, що отримана ЦМР є зручним засобом візуалізації особливостей розподілу археологічних об'єктів на місцевості.

У 2018 р. для дослідження басейну р. Броварка започатковано використання мультимоторного безпілотного літального апарату (далі БПЛА) Dji Mavic Pro. На даному етапі його застосування нами апробована методика зйомки (фото- та відеофіксації) окремих наземних об'єктів, а також створення цифрових тривимірних моделей пам'яток та ландшафту (рис. 8). Генерування останніх відбувається шляхом використання технології фотограмметрії (фотомоделювання), завдяки якій тривимірна цифрова поверхня може бути отриманою з низки фотографій. Нами створенні моделі декількох пам'яток досліджуваного регіону: давньоруського городища та поселення в ур. Сковорода біля с. Вінинці) і сегменту Великого валу біля с. Мала Каратуль (рис. 9). Методика їх створення буде викладена в наступних публікаціях. Варто зазначити, що вже перші спроби використання аерозйомки з БПЛА переконують у перспективності та результативності їх інтеграції в археологічні дослідження. У подальшому нами планується активне використання фотозображень, отриманих за допомогою БПЛА в дослідженнях минулого басейну р. Броварка. Нині такі апарати є найзручнішими інструментальними засобами, що дозволяють оперативно здійснити зйомку необхідного об'єкту чи місцевості та отримати зображення (ортофотоплан та цифрову модель) із великим просторовим дозволом. Все це значною мірою оптимізує археологічні дослідження як на етапах польових розвідок та розкопок, так і в процесі обробки отриманої інформації.

Досвід використання ДДЗ дозволяє стверджувати, що вони є зручним та ефективним інструментальним засобом, застосування якого значно розширює можливості археологічних досліджень та збільшує їх результативність. На нашу думку, інтеграція методики аналізу ДДЗ у вітчизняну археологічну науку є необхідною умовою її подальшого розвитку. Цей процес певною мірою ускладнюються, з одного боку, обмеженим фінансуванням археологічних досліджень, з іншого, значною вартістю космознімків великої роздільної здатності та безпілотних технологій. Все ж у вільному доступі картографічних онлайн-сервісів міститься велика кількість зображень різної роздільної здатності та зальотів різних періодів, які можуть успішно використовуватися для потреб археологів.

⁵ Вовкодав С.М. До проблеми пошуку знівельованих сегментів «змійових» валів Переяславицини / С.М. Вовкодав // *Краєзнавство Переяславицини: дослідження, проблеми, постаті: Матеріали круглого столу, 16 жовт. 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький.* – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 38-44.

Serhiy Vovkodav
(Pereyaslav-Khmelnytskyi)

EXPERIENCE OF USE OF REMOTE SENSING DATA IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF THE BROVARAK RIVER BASIN IN PEREYASLAV REGION

The article presents examples of the use of remote sensing data to study the archaeological situation in the Brovaraka river basin in Pereyaslav region. The author describes approaches to the use of aerial and space images to solve specific problems of archaeological research. The information provided in the article allows us to verify the convenience and efficiency of integrating the DDL into archaeological science.

Keywords: *archaeological sites, unmanned aerial vehicle, remote sensing data, GIS, spatial analysis, space images.*

Рис. 1. Сучасний стан гідрографічної мережі мікрорегіону

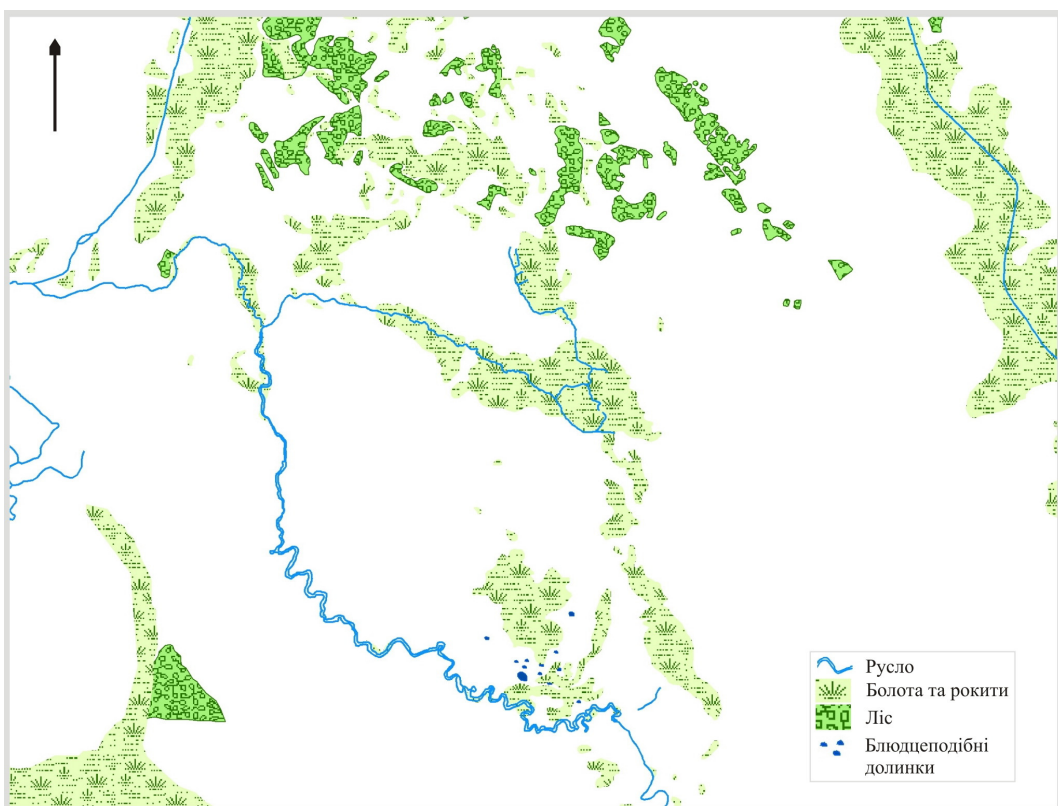

Рис. 2. Модель гідрографічної мережі мікрорегіону в домеліораційний період

Рис. 3. Елементи гідромережі, знищені під час меліорації

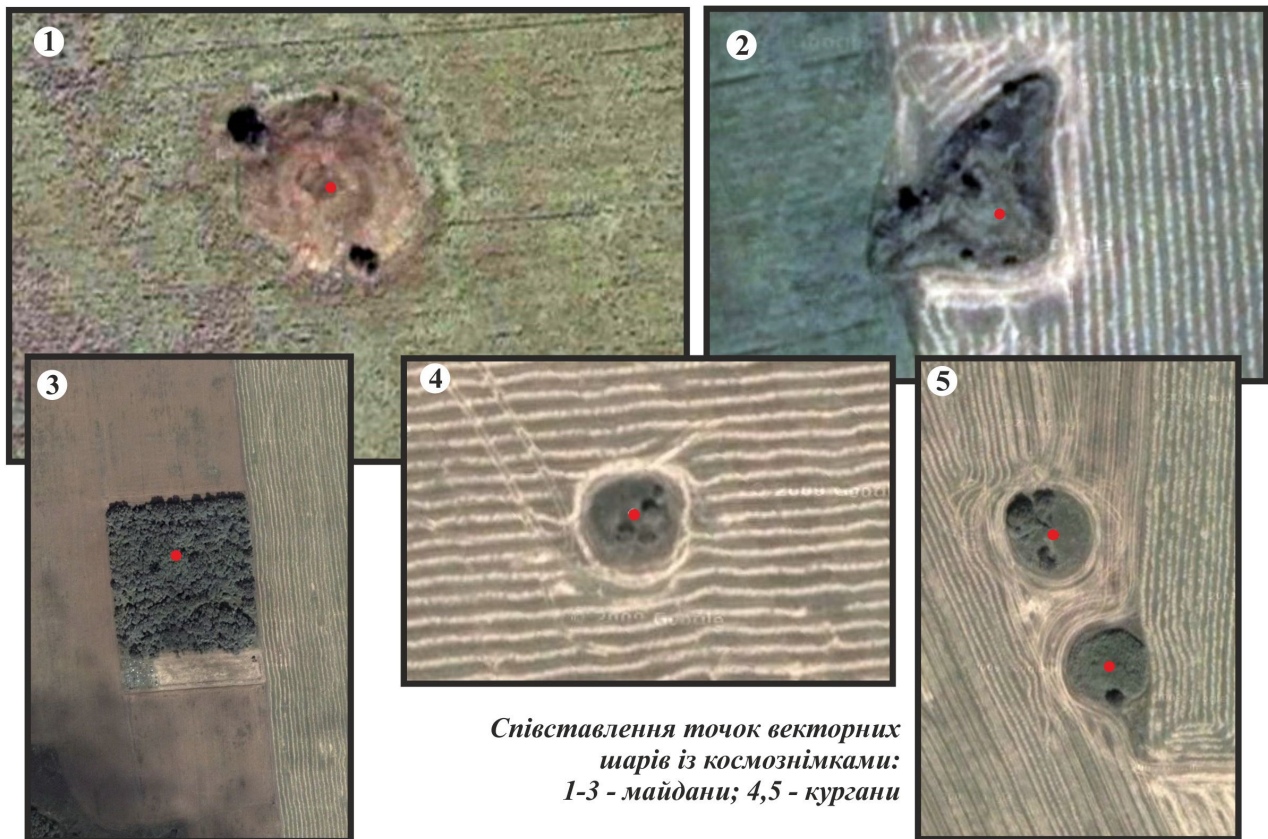
Рис. 4. Узагальнена карта розташування курганних насипів

Один курган на різних знімках

Деякі кургани, виявлені під час розвідок, не проглядаються на космознімках

Співставлення точок векторних шарів із космознімками:
1-3 - майдани; 4,5 - кургани

Рис. 5. Векторні точкові об'єкти співставлені з космознімками

Рис. 6. Збережені та зруйновані сегменти «змійових» валів на космознімках

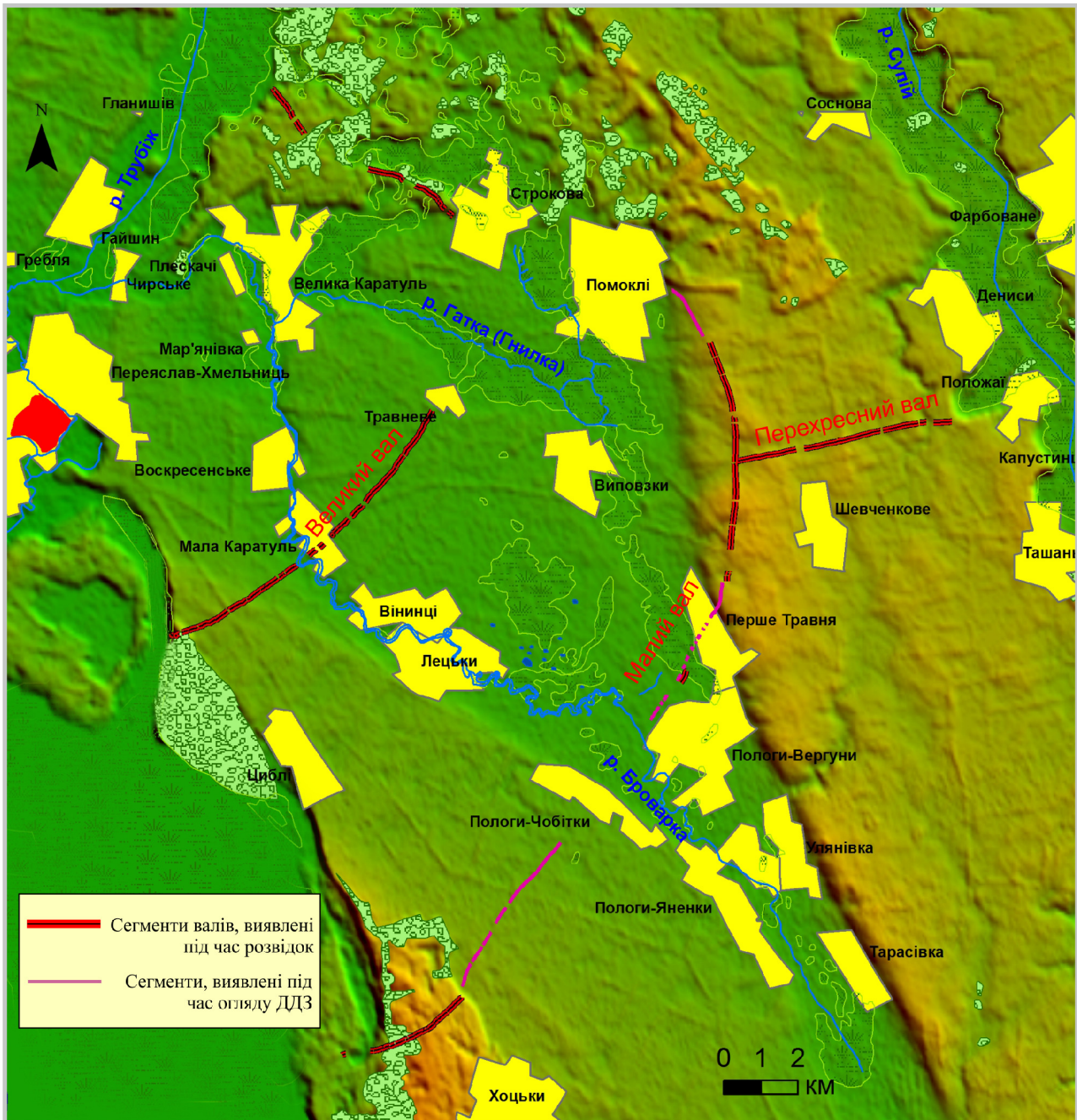
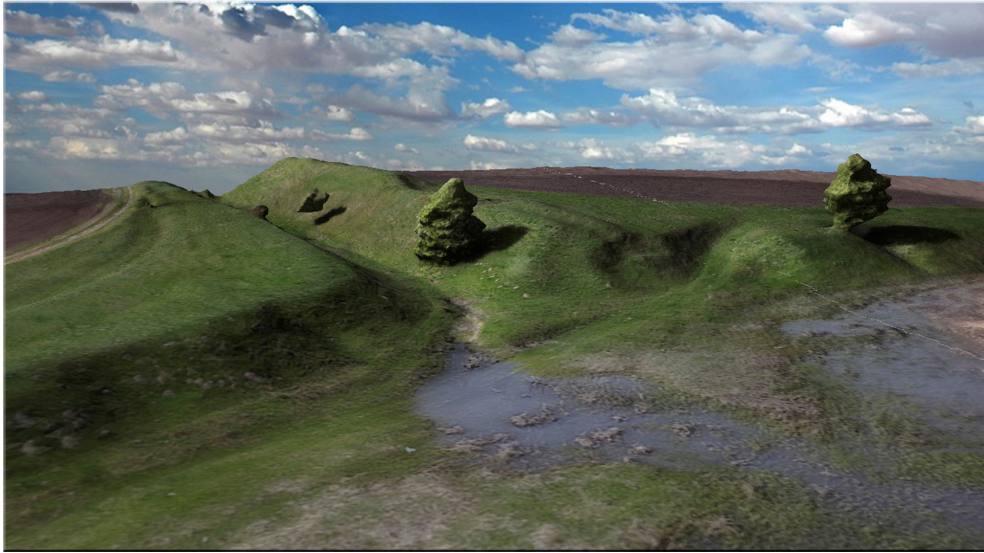

Рис. 7. Узагальнена схема розташування переяславських «змійових» валів, створена за результатами польових розвідок та обстежень ДДЗ (з елементами реконструйованого ландшафту)

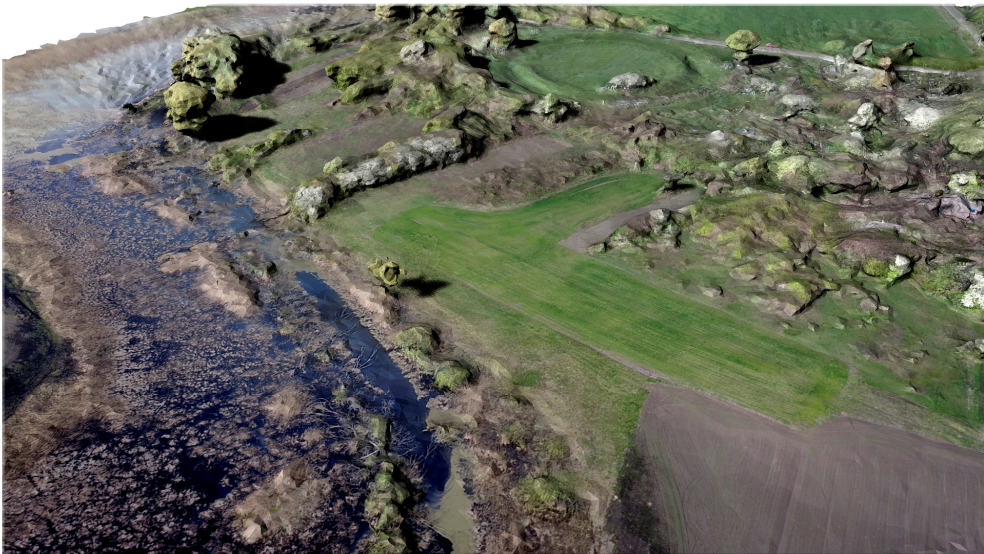
Рис. 8. Аерофото пам'яток, що отримані за допомогою БПЛА

Сегмент Великого «змійового» валу біля с. Мала Каратуль
(місце, де він перекриває поселення пізньоримського часу)

Городище XII-XIII ст. у с. Вінинці (ур. Сковорода)

Поселення XII-XIII ст. у с. Вінинці (ур. Сковорода)

Рис. 9. Тривимірні цифрові моделі археологічних об'єктів

УДК 902.4+902.21:502.8(477.53)«16»

В'ячеслав Шерстюк
(Полтава)**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ВІРТУАЛЬНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК
ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙДАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ОРЖИЦЬКОГО РАЙОНУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У дослідженні, на прикладі окремо взятої адміністративної одиниці (Оржицького району), презентуються можливості застосування віртуальних археологічних розвідок для вивчення майданних комплексів. Завдяки їх залученню відбулося розширення джерельної бази майже утричі. В результаті вдалося виділити кілька цікавих закономірностей у їх розміщенні та формі, зокрема — два домінуючих типи майданів. Здійснюється спроба пояснення побутування різних типів на основі історичних даних.

Ключові слова: Оржицький район, віртуальні археологічні розвідки, майдани, селітра.

Методика проведення археологічних розвідок не може бути сталою константою і завжди має розвиватися в ногу з науково-технічним прогресом та накопиченням знань і джерел для таких досліджень. Якомога ширше залучення таких різнохарактерних напрямків досліджень сприяє підвищенню якості проведення польових натурних обстежень.

З метою покращення рівня проведення археологічних розвідок проводиться розробка методів Віртуальних археологічних розвідок (у більш широкому розумінні часом у наукових працях використовують поняття «дистанційних досліджень» або ж «методів неруйнівної археології»). Строкатий характер різноманітних археологічних пам'яток зумовлює необхідність вироблення різних підходів та методів їх вивчення на окремих конкретних територіях, як адміністративних, так і природно-ландшафтних. У даному напрямку розробка можливостей використання Віртуальних археологічних розвідок (далі — ВАР) проводиться автором у межах Полтавської області¹.

Чи не найкраще для досліджень із застосування методів ВАР підходять майданні об'єкти — рештки курганів з селітроварними комплексами XVII ст. Дана публікація присвячена результатам дослідження майданів одного з адміністративних районів Полтавської області — Оржицького, який обрано за приклад для наочного відображення застосування методів дослідження віртуальних розвідок через те, що останній був опрацьований повністю (саме в рамках дистанційних розвідок, а не польових), має доволі непогану базу результатів натурних обстежень, а також через значну кількість таких селітроварних об'єктів на зазначеній території (що було встановлено, звісно, вже опісля). Це дає можливість досить різносторонньо поглянути на ці цікаві пам'ятки археології та науки і техніки, та зробити більш розлогими та цікавішими висновки.

Результати польових обстежень. Звісно, зібрані за допомогою ВАР дані не можуть у повній мірі замінити результати польових досліджень на місцевості, особливо якщо вони здійснюються на території, де натурні обстеження не проводилися взагалі. Запорука якісних наукових результатів — розумне поєднання археологічних розвідок на місцевості та

¹ Шерстюк В. В. Віртуальні археологічні розвідки / В. В. Шерстюк // Археологія і простір : зб. наук. ст. / ІА НАН України; [ред. кол. : Толочко П. П., Скорий С. А. (гол. ред.), Горбаненко С. А. відп. секр.]. — К.: Видавництво «Стародавній світ», 2015. — С. 148 — 154. — (Серія: «Археологія і давня історія України». Вип. 4 (17)).

дистанційних досліджень. Тож звернення до аналізу надбань археологічних розвідок має першочергове значення для подібних розшуків.

Загалом, на момент комплексного опрацювання території району методами ВАР у межах адміністративної одиниці було відомо 32 майданних комплексів, інформація про які у переважній більшості знайшла своє відображення на сторінках «Зводу» по Оржиччині². З них 16 — обстежені у проміжок 1980-2000-х рр. іншими дослідниками (рис. 3.1): їх опис часто не настільки детальний як того б хотілося, а плани цих об'єктів — відсутні. Використовувати цю інформацію можна лише в плані підрахунку загальної кількості та картографування місця розташування того чи іншого майдану.

Тож особливо цікавими в даному руслі досліджень виступають 16 майданів, що були обстежені автором у 2014-2017 рр. (рис. 3.1). Частина їх описів вже була опублікована³, але без планів. Коротко звернемося до основних їх особливостей.

1. Великоселецьке, с. Майдан 1 «Залізна баба». Один з найбільших майданів краю. Класична двовуса форма поєднується з певними особливостями будови: наявністю курганоподібного останця в кільцевій западині та несиметричним розміщенням вусів, що до того ж мають різну форму (одинарний та подвійний)⁴ (рис. 1:1; 3.1:1). На невеликій відстані – розсіяна група з трьох простих безвусих майданів.

2. Чутівка, с. Майдан 1 «Курган Батарей». Майдан класичної двовусої форми. Вуса, хоч і розорані, але чіткої «П»-подібної форми. Кільцевий останець оригінального вигляду: котлован вибірки має підковоподібну заглибину, з високим краплеподібним виступом, що з'єднується з кільцевим останцем з протилежного від входу боку (рис. 1:2; 3.1:2).

3. Чевельча, с. Майдан 2. Класичний двовусий майдан, з майже повністю вибраним масивом кургану (кільцевий останець ледь помітний, вибірка дуже глибока). Потужні, але сильно розорані вуса, більше схожі на «С»-подібне їх розміщення (рис. 1:3; 3.1:3).

4. Заріг, с. Майдан 2. Майдан має класичну двовусу форму. Вуса «С»-подібні подвійні (судячи зі збереженої нерозораної частини) (рис. 1:4; 3.1:4).

5. Теремецьке, с. Майдан 1. Сильно розораний майдан нехарактерної чотиривусої форми. Вуса мають різну висоту та потужність, розміщені попарно не зеркально (рис. 1:5; 3.1:5).

6. Заріг, с. Група майданів I «Бутової Могили». Найбільш цікавий комплекс, що дає певні дані для відносних типо- та хронологічних спостережень (див. нижче). Це зумовлює більш детальне звернення до його опису.

Комплекс складається з двох майданів (рис. 1:6; 3.1:6). Перший із них, «західний» (1), має кільцевий останець діаметром 40 м, максимальною висотою 1,80 м, заглибину по центру на рівні -1,00 м від сучасної денної поверхні, виражений прохід на захід. Від останнього на північний схід та південний схід розлого «П-подібно» розташована пара вусів. Вони мають чітку одинарну структуру, підтрикутну в перетині форму з доволі гострою верхівкою. Висота

² Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Оржичський район; [ред. кол.: Мокляк В. О. (упор., наук. ред.)]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. — С. 7980, 85-87, 105 і т.д.

³ Шерстюк В. В. Селітроварні майдани Оржиччини // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століття: зб. матер. Всеукраїнської науково-практичної конференції (Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.); [ред. кол.: Власенко В. М., Дегтярьов С. І., Кривошея І. І. та ін.]. Суми: Сумський державний університет, 2015. — С. 122 — 136.

⁴ Шерстюк В. Майдан «Залізна баба» та комплекс пам'яток округи в с. Великоселецьке / В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. статей. Випуск XIII / Департ. культури і туризму Полтав. ОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (гол. ред. кол.), Мокляк В. О. (наук. ред.), Бабенко Л. Л. та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2018. — С. 61 — 72.

вусів досягає 2,4-3,2 м. «Східний» (2) відрізняється від попереднього й класичної моделі взагалі: звичної форми кільцевий останець, діаметром 41 м має максимальну висоту по гребню 3,0 м, заглибину по центру на рівні -1,50 м від сучасної денної поверхні, і виражений прохід на північ. Зі сходу від проходу розміщується один подвійний вус, максимальною висотою 2,3 м. Західного вусу немає, не помітно навіть його слідів.

7. Лукім'я, с. Група майданів I. У складі двох безвусих майданів (рис. 2:1; 3.1:7).

8. Лукім'я, с. Група майданів II «Могила Сотницької та Бурти». Комплекс у складі двох майданів та кургану. Майдан 1 класичний двовусий, з «С»-подібним розміщенням останніх. Один з вусів — більший, двочасний (подвійний), інший — одинарний і менший. Майдан 2 з єдиним одночасним вусом (рис. 2:2; 3.1:8).

9. Плехів, с. Група майданів I «Туриха» (рис. 2:3; 3.1:9). У складі двох класичних двовусих майданів, що звернуті вусами один до одного. Останні деталі майданів сильно заорані, але вгадується у обох «С»-подібна їх форма.

Опис та плани зазначених комплексів засвідчують як типологічну строкатість майданних споруд Оржичини, так і дозволяють виділити кілька основних домінуючих видів. Так, зокрема, описані майдани можна розділити на дві групи за формою взаєморозміщення вусів: «С»- та «П»-подібною (правомірність такої диференціації підтверджують і результати використання ВАР). Певні висновки щодо цих різновидів можна зробити при аналізі групи майданів I Бутової Могили біля с. Заріг.

Так, згодом, майдан 1 належить до більш ранніх, і був збудований за класичною схемою з парою вусів. Тоді як влаштування майдану 2 на цьому ж місці унеможливило утворення вусу із західного боку (де вже знаходився правий вус майдану 1). Таким чином, облаштування майданної площадки обмежалося влаштуванням лише одного такого технологічного об'єкту.

Такі різнотипні комплекси можна розглядати як різночасові. По-перше, різна будова вусів, як здається, це свідчення роботи двох різних промислових загонів, що працювали, відповідно, по різних методикам. А відсутність одного з вусів майдану 2 може пояснюватися відсутністю можливості його облаштування через наявність тут вже вусових відвалів майдану 1. Тобто, хронологічно, майдан 1 відносно древніший комплексу 2. Наскільки — тут сказати важко. Певно, не на багато, адже розвій курганного селітроваріння на Лівобережжі, як доводять, у більшій мірі обмежується першою половиною XVII ст.⁵

Для продовження дослідження у цьому напрямку було б доцільне розширення джерельної бази. Тож для вивчення курганних селітроварницьких об'єктів козацької доби в межах регіону були залучені методи ВАР (рис. 3.2). Наслідком проведених досліджень стало значне розширення кількості майданних комплексів на території району: методами ВАР було виявлено 49 нових об'єктів, й їх кількість в межах адміністративної одиниці досягла 81. Тобто, джерельна база, завдяки залученню цих методів, зросла майже втричі. А це, відповідно, дає набагато ширший спектр можливостей для аналітичних висновків по даному напрямку.

ВАР проводилися за кількома напрямками. 1) вивчення картографічного матеріалу; 2) дешифрування космо- та аерофотознімків. Доповнювали ці розшуки вивчення окремих дореволюційних описів археологічного та етнографічного характеру.

⁵ Шерстюк В. В. До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) / Шерстюк В. В. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2013 : зб. наук. праць; [ред. кол.: Супруненко О. Б., наук. ред., Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф. та ін.]. — К. — Полтава: Гротеск, 2013. — С. 20 — 30.

Як виявилось в процесі дослідження, велика кількість майданів обліковувалася на цей час у звітних документаціях як кургани. Тож одним із завдань виконання поставленої мети було складання суцільної бази в ГІС-оболонці усіх курганних об'єктів. У подальшому останні в повній мірі перевірялися на предмет свого можливого «майданного походження».

Значну кількість нових даних дають топографічні карти, складені від сер. XIX ст. і до сучасності. Наприклад, у переліку умовних позначок топографічних карт рекогносцировки сер. XIX ст.⁶ окремого значка майдану немає⁷. Хоча на самих картах, як показав їх аналіз, є окремі елементи, що вказують саме на майдани. На різних листах вони відрізняються своїм зображенням, і, зокрема, на аркуші де розташований сучасний Оржицький район мають такий вигляд (рис. 4:1). Причому, що цікаво, напрямок зображення «вусів» на мапі, зазвичай, співпадає з їх розміщенням у природі.

Ще більше дають матеріалу пізніші топографічні мапи, перш за все, масштабів 1:10000, 1:25000 та 1:50000, зйомки 1930-х та 1950-х рр., де максимально детально відображені окремі ще на той час збережені структурні елементи насипів (напр. рис. 4:2). Карти пізніших часів, навіть дрібномасштабні, занадто генералізовані, й майже не придатні для таких розшуків.

Дані вивчення карт підтверджуються й результатами дешифровки аеро- та космофотознімків. Останні дали змогу ще більше розширити джерельну базу загалом: зокрема, ця категорія інформації дає можливість визначити форму того чи іншого майдану, незважаючи на те чи розорюється він чи ні. На нерозораних вусах помітні навіть їх структурні елементи (двоскладова будова), на зораних — щонайменше їх форма. Дешифровка ортофотопланів та космознімків кількох виробників й різних проміжків їх знімання дали змогу пересвідчитися у домінуванні двох типів майданних споруд краю (рис. 5).

Таким чином, на основі аналізу всіх наявних даних можна окреслити такі результати:

1) кожен п'ятий археологічний насип на території району — майдан. За кількістю та густотою поширення на сьогоднішній день Оржищина є територією з найбільшою концентрацією таких об'єктів серед усіх районів області (рис. 3.2);

2) абсолютна більшість це поодинокі майдани, рідко — групи з двох насипів. Лише один комплекс — у складі 4-х розсіяних насипів;

3) відзначимо низьку питому вагу безвусих майданів. Таких на разі відомо 15, тобто всього 18%. Вони, зазвичай, тяжіють до розміщення давніх населених пунктів, виникнення яких відноситься саме до періоду найбільшого розвитку селітроваріння (1 пол. XVII ст.), а також до «вусатих» майданів. Саме розміщення неподалік вже існуючих селітроварних площадок, певно, і може пояснити відсутність у них вусів;

4) картографування майданних комплексів регіону показало їх тяжіння до лінії країв корінних терас місцевих річок — правого берега р. Сліпорід та обох берегів р. Оржиця, особливо — лівого. На водорозділах майданів менше. Аналогічна картина спостерігається й з курганами. Цей напрямок досліджень також може мати важливість у ракурсі реконструкцій стародавніх кочівницьких шляхів;

⁶ Ряд XXIV. Лист 11. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Киевской и Полтавской. / Гравир. кон. Чин. Иванов 7-й, 3 пред. и горы Чин. Копьев; Врез. слова Чин. Чайский. — [Изд. кон. 185х гг.].

⁷ Условные знаки военно-топографических карт (1, 2 и 3-х верстных). С образцами и сборными таблицами листовых карт / [составил Корпуса военных топографов] кап. Адрианов. — СПб. : [издание неофициальное], [1905-1917]. — 29+7 с.

б) у планіграфії напрямків розміщення вусів відмічається цілком очевидна закономірність їх спрямування до найближчої водної артерії. Так, наприклад, з 30 майданів по лівому березі р. Оржиці всього 2 мають іншу орієнтацію вусів, причому в обох випадках таке їх розміщення цілком логічно пояснюється розміщенням насипів дуже близько до схилу корінної тераси і неможливістю розміщення вусів «до річки»;

7) нечисленні й майдани нетипової форми, що може говорити про, загалом, уніфікацію процесу в рамках «майданого» типу селітроварного промислу. Такі об'єкти класичної двовусової форми є абсолютно переважаючою категорією форм подібних споруд у регіоні. Інші їх конструкції є нетиповими, і часто мають логічне пояснення такій своїй формі. Складні форми — більше виняток ніж правило;

8) виділяється два основних типи майданів за формою вусів — «С»- та «П»-подібні. До речі, такі різновиди зафіксував у своїх розшуках ще В.Г. Ляскоронський (рис. 4:3)⁸, хоч він і не надавав цій різниці значення. Майдани з «П»-подібним розміщенням вусів майже не відомі на території Попсілля та Поворскля, зокрема тих районів, які вже також були предметом подібного аналізу (Глобинський, Семенівський, Кременчуцький, Шишацький, Козельщинський, Котелевський, Диканський). Теж саме можна зауважити і про одночасну підтрикутну форму їх вусів (але не так категорично, адже більшість з них — розорані й не дають повних можливостей для подібних висновків). Тоді як «С»-подібні вуса, у тому числі з подвійною їх будовою, зустрічаються майже на всій території області, і в тому числі — на теренах району;

9) на Оржичині переважають майдани першого виду («С»), при доволі представницькій кількості «П»-подібних. Їх місцезростащування ніяк не обмежується якоюсь конкретною територією, вони більш-менш рівномірно поширені по всьому регіону. Виникає питання: чи це працювали різні ватаги промисловиків, чи це висвітлення хронологічної зміни методики добування селітри?

За люстрацією 1620 р. «Добр селітряних власник, секретар» Бартоломей Обалковський тримав під своєю юрисдикцією містечка Березань, Биків, Яблонів і Миргород⁹, а отже й землі навколо. З судових справ із князями Вишневецькими дізнаємося, що чи не найбільша кількість «майданів роблення селітр» на 1621-1623 рр. була по «обом берегам рр. Хорола та Псла», біля Миргорода та х. Хомутця, і що важливо — по р. Оржиці поблизу містечка Яблонів із х. Золотухи та Остапов¹⁰. Цікавим виглядає документ кінця 1640-х рр. про суперечку коронного хорунжого О. Конєцпольського з тим же Я. Вишневецьким про захоплення останнім земель першого по річкам Хоролу та Оржиці, де звучить що ці території здавна належали до селітряної адміністрації і на них раніше вироблялася селітра¹¹.

Тож можна припустити що така характерна двотипність майданних комплексів цього краю є результатом роботи двох «фірм» — власне офіційної «Селітряної адміністрації» та «рейдерських загонів» Я. Вишневецького. Причому, присутність «С»-подібних майданів на

⁸ Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIV Археологического съезда в Чернигове / МАО; [под ред. графини П. Уваровой]. — М., 1909. — Т. III. — С. 6.

⁹ *Lustracye Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszój połowy XVII wieku* / wydal Aleksander Yablonowski // *Źródła dziejowe*. — Warszawa : Skład gylvny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. — Т. V. — S. 133.

¹⁰ Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Ф. Николайчик // *Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца*. — К., 1900. — Т. XIV. — Отд. III. — С. 132, 137.

¹¹ Там же. — С. 179.

всій території області схиляють до думки що саме цей різновид залишили князівські селітряних справ майстри.

На останок можемо зазначити, що усі майданні комплекси, виявлені методом ВАР, є не лише допоміжним елементом даних, і включені, наприклад в єдину систему бази ГІС-оболонки. На разі розробляється практика підготовки енциклопедичних статей до «Зводів» власне за результатами виключно ВАР, досліджень без польових обстежень, наприклад, така практика вже застосовувалася в рамках підготовки матеріалів по Шишацькому району¹². Адже дієвість цього способу вже була перевірена на практиці. Точність та якість опису за методами ВАР, зазвичай, — чи не краща за лаконічні звітні занотівки.

Тож застосування методів віртуальних археологічних розвідок в сукупності з даними польових натурних обстежень дають широкі перспективи для наукових археологічних розшуків, у даному випадку — для вивчення майданних селітроварних комплексів козацької доби. А значне нівелювання цих об'єктів багаторічною оранкою, відсутність рельєфних ознак, неможливість проведення робіт під посівами, часто змушують використовувати методи ВАР чи не як основні для досягнення мети.

**V'yacheslav Sherstyuk
(Poltava)**

THE USE OF METHODS OF VIRTUAL ARCHAEOLOGICAL SCOUTING FOR THE STUDY OF MAYDANS IN THE ORZHITSYA

In the study, on the example of a separate administrative unit (Orzhitsya region), the presented of using virtual archaeological scouting for the study of saltpetre maidans (saltpetre field). Due to the use of VAS methods, the source base expansion was almost tripled. As a result, several interesting features and regularities in their placement were highlighted, some forms, in particular, two dominant types of saltpetre maidans. Trying to explain the existence of different types based on historical data.

Keywords: Orzhitsya district, virtual archaeological scouting, saltpetre maidans, saltpetre.

¹² Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Шишацький район; [упорядк., наук. ред. В. О. Мокляка, підг. до друку, ред. археол. частини і передмова В. О. Мокляка та О. Б. Супруненко]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. — С. 182.

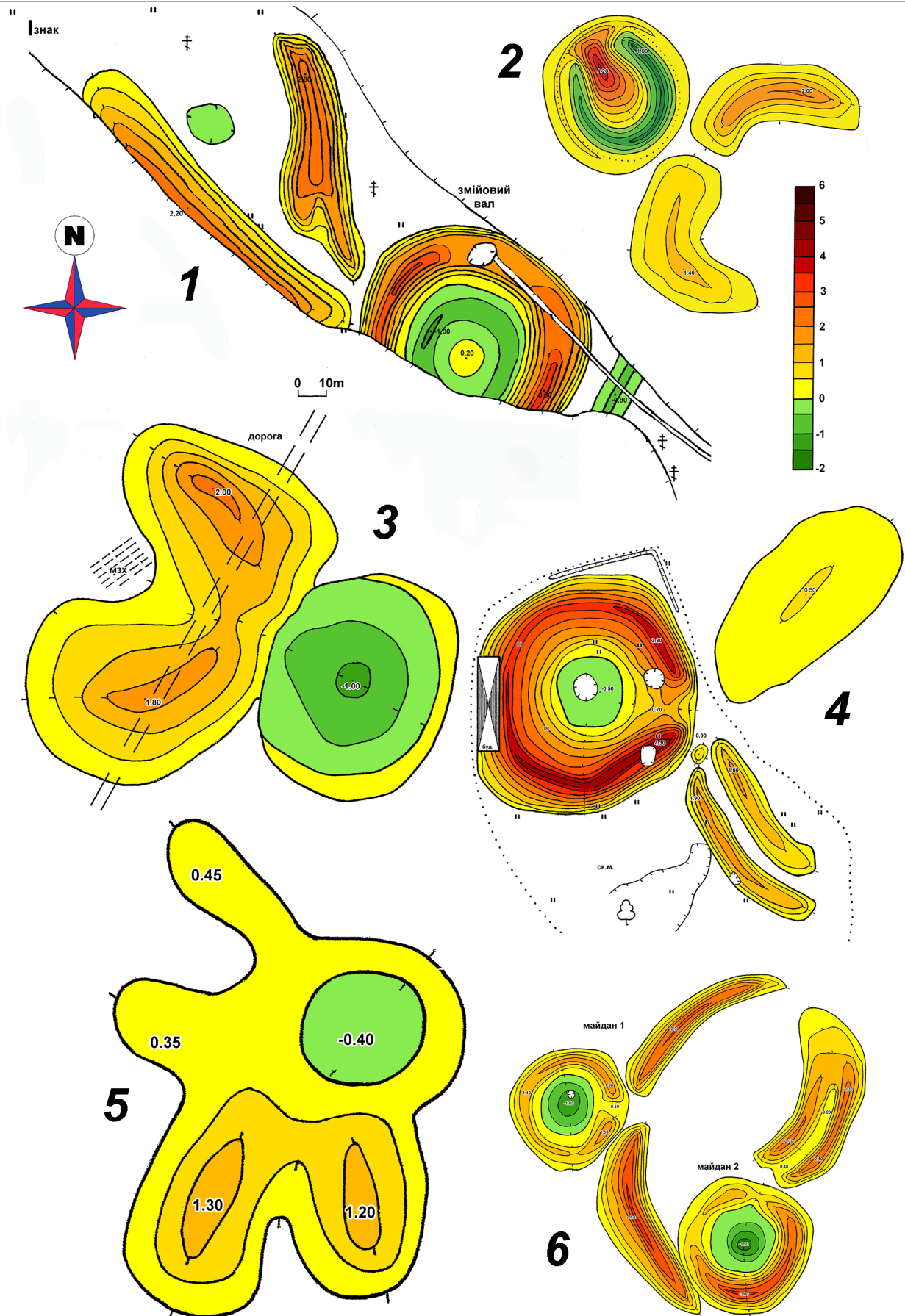

Рис. 1. Плани майданів Оржицького району. 1 – Великоселецьке, майдан 1; 2 – Чутівка, майдан 1; 3 – Чевельча, майдан 2; 4 – Заріг, майдан 2; 5 – Теремецьке, майдан 1; 6 – Заріг, група I.

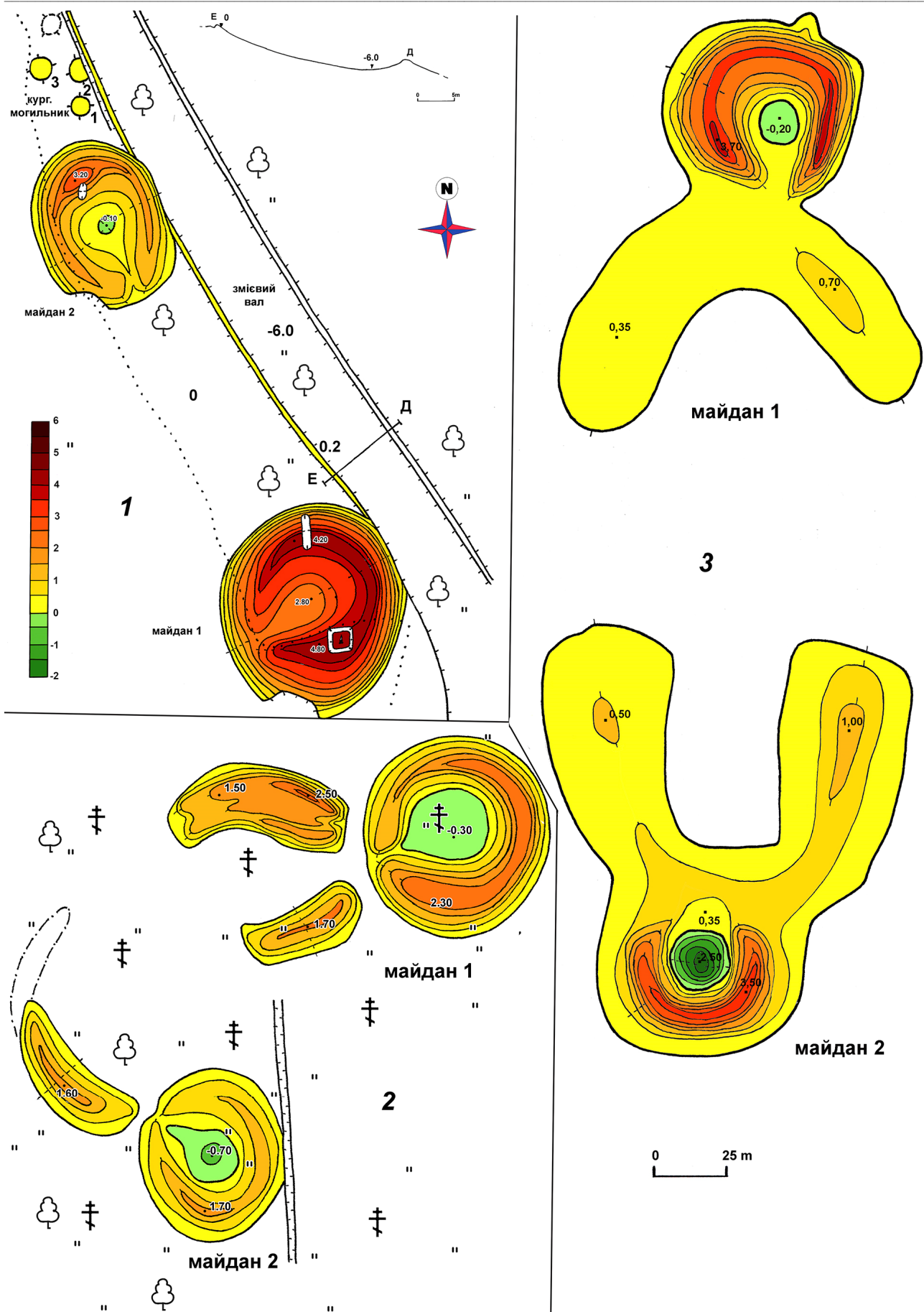

Рис. 2. Плани майданів Оржицького району. Продовження. 1 – Лукім'я, група I; 2 – Лукім'я, група II; 3 – Плехів, група I.

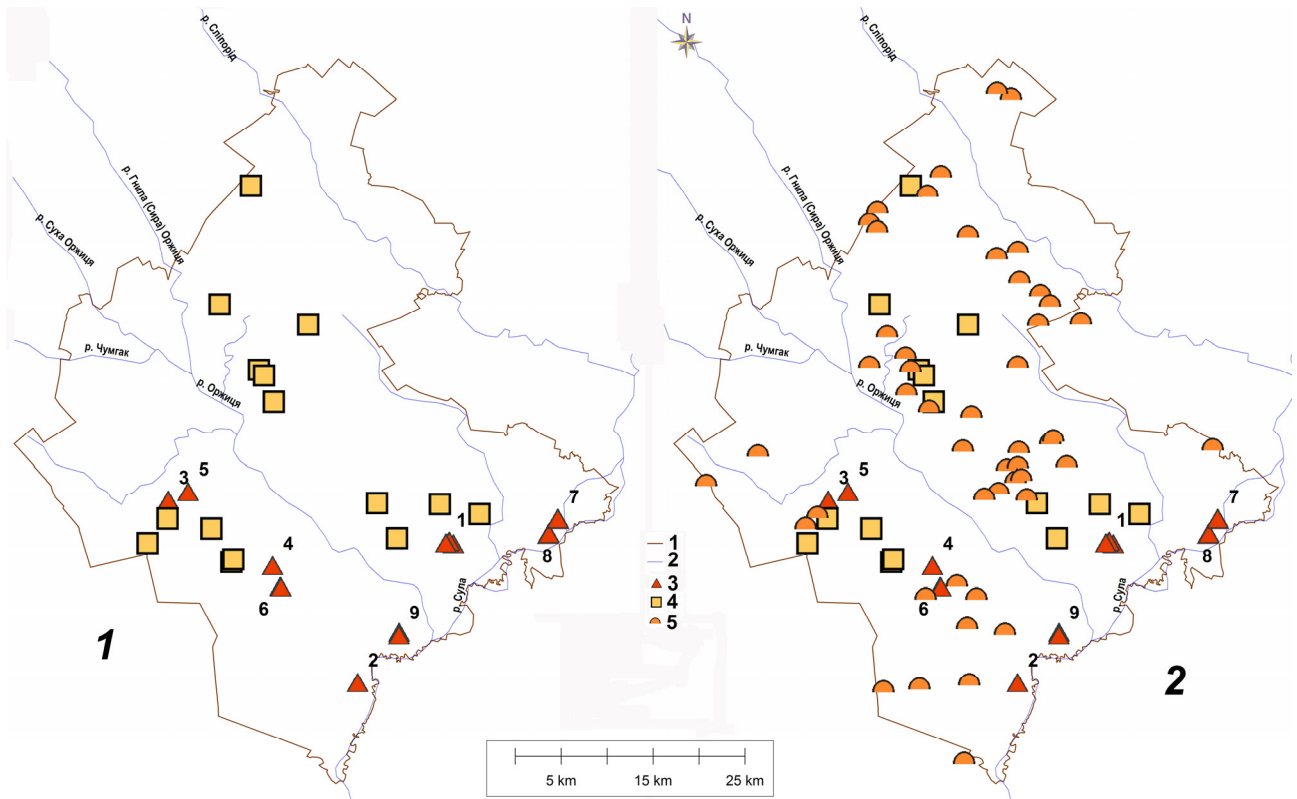

Рис. 3. Схема розміщення майданих комплексів Оржичини. Умовні позначки: 1 – межа району; 2 – річки; 3 – обстежені в 2014-2017 рр. майдани, описані в тексті; 4 – майдани, відомі за звітною документацією 1980-2000-х рр.; 5 – виявлені методами ВАР. Програмна оболонка — Global Mapper.

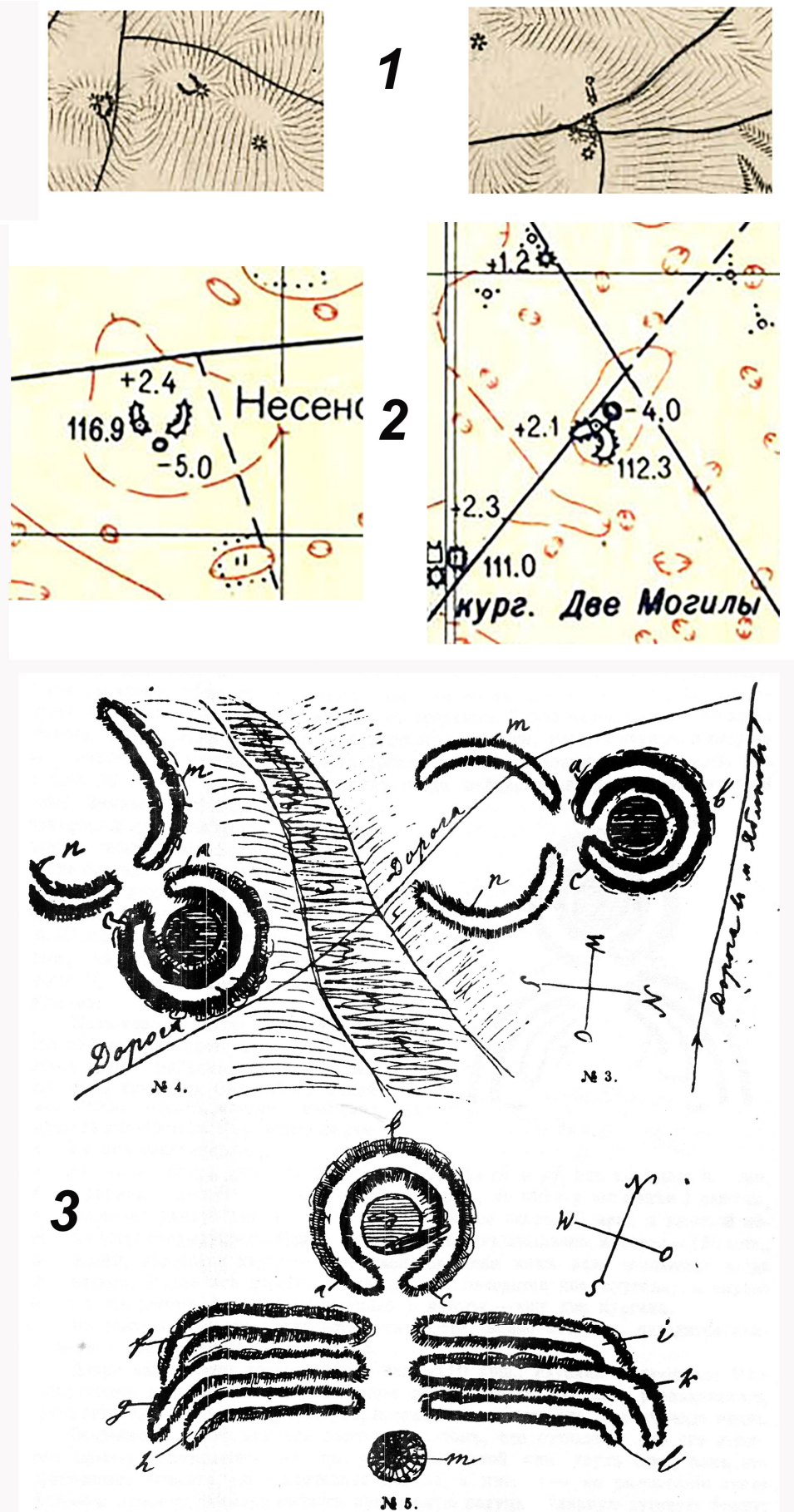

Рис. 4. Зображення майданів на мапах сер. XIX ст. (1), на картах рекогносцировки сер. XX ст. (2). Два типи майданів за В.Г. Ляскоронським, 1909 (3).

Рис. 5. Вигляд окремих майданних комплексів на космознімках Google Earth та ортофотопланах 2007 р.

УДК 903.5 (477.41)

Дмитро Тетеря, Олександр Прядко
(Переяслав-Хмельницький)ГРУНТОВІ МОГИЛЬНИКИ В МІСТОБУДІВНОМУ ПРОСТОРИ
ПЕРЕЯСЛАВА РУСЬКОГО

У статті розглядається матеріали досліджень ґрунтових могильників Переяслава Руського в контексті містобудівного простору міста княжої доби.

Ключові слова: ґрунтовий могильник, археологічні розкопки, Переяслав Руський, містобудівний простір.

Переяслав Руський належить до найвідоміших міських центрів Русі-України. Формування його містобудівної структури проходило протягом ряду століть. До основних її складових входили: дитинець, посад та передгороддя. З цими містобудівними структурами пов'язані і некрополі, матеріали досліджень яких значно розширюють джерелознавчу базу для розкриття політико-ідеологічних, соціально-економічних та побутових процесів громади Переяслава Руського. Давньоруські некрополі поділяються на два типи: курганні та ґрунтові. Донедавна були відомі тільки чотири курганні могильники пов'язані з містом того часу, що групуються на підвищеннях правого та лівого берега р. Трубіж. Їх дослідження проводилися Ф. І. Камінським, Д. Я. Самоквасовим, М. Ю. Бранденбургом, В. М. Щербаківським та Б. О. Рибаківим протягом другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.¹

Археологічні розкопки цих поховальних комплексів розпочав викладач Переяславського духовного училища та приватного жіночого пансіонату Ф. І. Камінський, дослідивши у 1870 р. декілька курганів на одному з некрополів². У 1877 р. відомий археолог Д. Я. Самоквасов провів розкопки на чотирьох курганних могильниках, які, за його локалізацією, знаходились: «1) в урочище Альтицком, у кладбищенской церкви, при выезде из Переяслава на парходную пристань; 2) на выгоне у городского острога; 3) на выезде из Переяслава на Киев, где ярмарочная площадь у кладбищенской церкви; 4) в урочище Подворах при выезде из Переяслава в г. Пирятин»³. Дослідивши більше 50 курганних насипів, він прийшов до висновку, що за конструкцією і знахідками в них вони подібні до захоронень в околицях Чернігова. В 1902 р. дослідження на трьох переяславських могильниках продовжив М. Ю. Бранденбург, де розкопав 24 кургани⁴. У 1914 р. розкопки курганних могильників провів В. М. Щербаківський. Ним було розкопано 143 кургани на чотирьох курганних некрополях Переяслава: 117 – на могильнику за міською в'язницею, 6 – на Альтицькому могильнику, 17 – на могильнику в ур. Ярмарковщина, 3 – на Підварському могильнику⁵. У 1945 р. археологічною експедицією під керівництвом Б. О. Рибаків в

¹ Товкайло М.Т. Матеріали дослідження давньоруського ґрунтового могильника у Переяславі / М.Т. Товкайло, Г.М. Бузян, Д.А. Тетеря, О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 86.

² Моця О.П. Вадим Щербаківський – дослідник лівобережних некрополів епохи Київської Русі / О.П. Моця // ПАЗ. – Полтава: ЦОДПА. – 1995. – Ч.4. – С. 60–70.

³ Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли / Д.Я. Самоквасов – М., 1908. – С. 60–81.

⁴ Бранденбург Н. Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888 / Н.Е. Бранденбург – 1902. – СПб., 1908.

⁵ Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А.П. Моця – К.: Наукова думка, 1990. – С. 64.

ур. Ярмарковщині було досліджено ще 6 курганів. Слід зауважити, що на сьогодні курганні насипи частково збереглися тільки на могильнику в ур. Ярмарковщина⁶.

Ґрунтові могильники до початку ХХІ ст. були невідомі, що пов'язано із складністю їх виявлення у зв'язку з відсутністю зовнішніх ознак.

У 2003 р. на східній околиці давнього Переяслава, вперше за всю історію археологічних досліджень на території міста, експедицією Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» вперше виявлено новий ґрунтовий могильник давньоруського періоду⁷. У ході пошукових робіт вдалося зафіксувати п'ять зруйнованих поховань та встановити, що більше шестидесяти захоронень зруйновано в ході земляних робіт при закладанні глиняного кар'єру місцевим цегельним заводом на початку 70-х років ХХ ст.

Нововідкритий некрополь розташований на краю плато лесової тераси лівого берега р. Трубіж, за 1,5 км на схід від дитинця літописного Переяслава Руського. Із західної сторони до могильника прилягає широка долина р. Трубіж (ур. Луг), підвищення якої зайняті давньоруським поселенням-передгороддям площею, приблизно, 10 га. (рис. 1). У 2004, 2005, 2007, 2011, 2013 та 2015 рр. науково-рятувні роботи на могильнику проводили археологічні експедиції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та Інституту археології НАН України. Загальна досліджена площа ґрунтового могильника давньоруської доби за ці роки складає 10018 кв. м. Проведеними на цій площі розкопками було виявлено та досліджено 97 поховань та ритуальний комплекс із двох вогнищ. За матеріалами досліджень могильник датується другою половиною ХІ – початком ХІІІ ст.

У ході проведених робіт вивчено структуру ґрунтових нашарувань в межах досліджуваної площі. Так під чорноземним шаром (0,4 м) до глибини 1,0 м залягав темно-сірий гумусований суглинок, що перекривав суглинок світло сіро-жовтого кольору, нижче якого з глибини 2,0 м починався материковий лес.

Глибина залягання поховань від 0,5 до 1,6 м від сучасної поверхні, але основна частина з них виявлена в суглинку на глибині 0,80–1,20 м. Спостерігається досить чітка система розташування поховань рядами по лінії південь-північ, тобто паралельно до берегової лінії долини Трубежа. Відстань між рядами складає від 5–7 до 8–9 м, відстань між похованнями в рядах – в середньому від 5 до 8–13 м. В ряді випадків зафіксовано попарне розташування могил на відстані 1,0–2,0 м одна від одної, у двох випадках – розташування по-четверо, на відстані близько 0,1–1,0 м одна від одної. Процес захоронення відбувався рядами вздовж краю тераси вглиб поля. Поховання у береговій частині цвинтаря мають бути найдавнішими, в той час, як поховання від поля – найпізнішими. Попарне ж розташування могил очевидно свідчити про захоронення поруч близьких родичів.

Поховальні ями прямокутної форми, в окремих випадках із заокругленими кутами. Більшість поховальних ям мали рівне дно, на яке встановлювалась дерев'яна труна з небіжчиком. В окремих випадках на дні ям, у головах та ногах покійника, додатково викопували заглиблення у вигляді поперечних ровиків на всю ширину поховальної ями, довжиною від 0,18 до 0,53 м та завглибшки від 0,10 до 0,15 м. Таке облаштування могильної

⁶ Тетеря Д.А. Нові матеріали до вивчення поховального обряду громади Переяслава Руського кінця ХІ – першої половини ХІІІ ст. / Д.А. Тетеря // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України, №7) – Випуск 22 (25). – Ніжин; К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – С. 121–132.

⁷ Тетеря Д.А. Новий могильник на околиці Переяслава Руського / Д.А. Тетеря // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С. 310.

ями було пов'язане з особливостями дерев'яної поховальної конструкції іншого типу – у вигляді прямокутного ящика з ручками по боках та ніжками, якими слугували подовжені торцеві стінки домовин. За залишками трухлої деревини можна відновити первісну форму цих конструкцій. Отже, віко, дно та бокові стінки виготовляли зі струганих поздовжніх дощок, при цьому бокові дошки у верхній частині виступали за межі поховальної конструкції і використовувались як ручки. Тим часом, торцеві стінки робили з вертикальних дощок чи плах, що виступали нижче дна, тобто, вони одночасно слугували й ніжками поховальної конструкції. Всі деталі скріплювали за допомогою залізних цвяхів. Таку поховальну конструкцію з небіжчиком переносили за допомогою ручок та встановлювали на дно ям, при цьому її ніжки поміщалися у попередньо викопані ровики. Коли дерево перегнивало, череп та ступні ніг у них завальювалися, як це простежено на прикладі кількох поховань.

У сучасному поховальному обряді Переяслава дещо схоже облаштування дна могильної ями називається «насипати пороги» або «вирізати пороги». Однак, призначення цієї конструктивної особливості ями в тому, щоб при встановленні труни з небіжчиком можна було безперешкодно витягнути рушники або линви, на яких опускають домовину. Певні аналогії в облаштуванні поховальної конструкції описаної вище простежуються в конструкції, виявленій під час розкопок поховання в Києві на території Десятинної церкви. Досліджений тут дерев'яний саркофаг мав бокові стінки зроблені з дощок, що виступали за торцеві й також могли використовуватися як ручки, а торцеві стінки – збиті з дощок, поставлених вертикально.

Переважає більшість поховань здійснені за християнським обрядом: покійників ховали в домовинах випростано на спині. Положення рук різноманітне. Найчастіше зустрічається таке розміщення, коли обидві руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на груди, живіт чи тазові кістки, в кількох випадках простежено складання кистей рук на ключицях або під підборіддям. Орієнтація поховань західна з незначними відхиленнями на північ чи південь, відповідно до сезону захоронення. Два поховання відрізнялися від інших положенням кістяка – на боку в сильно скорченому стані, в тому числі одне з них мало східну орієнтацію. Під час досліджень зруйнованої частини могильника в 2003 р. ближче до краю плато було виявлено ще одне поховання із східною орієнтацією з підібганими ногами. Також слід зазначити, що під час досліджень М. Ю. Бранденбургом підварського могильника у Переяславі в одному з курганів було виявлено безінвентарне скорчене поховання. Наявність таких поховань на християнському могильнику викликає особливий інтерес, оскільки вони є досить рідкісним явищем.

Виявлено також цікавий, можливо, ритуальний комплекс, який складався з двох розміщених поряд вогнищ та ямки від стовпа. Глибина залягання обох вогнищ була близькою до глибини залягання переважної більшості поховань могильника. Ще одну ямку від стовпа було виявлено на відстані близько 5 м південніше від першого вогнища. Розміщення вогнищ на одній глибині з похованнями свідчить, що функціонувати вони могли лише за умови їх знаходження у котловані, однак його слідів у чорноземному ґрунті не простежено. Та обставина, що при спорудженні вогнищ не було порушено жодного з навколишніх поховань, а також їхнє розміщення на одному рівні, дозволяє пов'язати їх з могильником. Використання обрядових вогнищ на слов'янських могильниках XI–XII ст. відзначав свого часу Л. Нідерле: вони розташовувалися по різному – поряд зі скелетом, над

ним чи під ним і, на думку дослідника, могли призначатися як для вшанування пам'яті померлого, так і приготування їжі для поминальної трапези.

Під час розкопок могильника у чорноземному шарі та заповненні окремих поховальних ям виявлено кілька уламків гончарного посуду другої половини XI – середини XIII ст., які пов'язані з періодом існування могильника. В окремих похованнях виявлено: бронзовий перстень, височне кільце, вістря стріли, скляні бусини, бронзові й скляні гудзики, рештки тканин, у двох захороненнях – залізний ніж⁸.

Проведені дослідження дають на сьогодні можливість визначити розміри могильника у таких межах: протяжність вздовж краю плато р. Трубіж близько 300 м, у глиб плато – на відстань близько 350 м. Щоб встановити чи продовжується територія могильника у південному напрямку поблизу краю плато р. Трубіж, потрібно провести додаткові дослідження.

Сліди ще одного ґрунтового могильника давньоруської доби виявлено за 700 м на південь від згаданого вище некрополя. Він як і попередній знаходиться на високому краю плато лівого берега р. Трубіж. Його східна межа проходить приблизно за 100 м від в'їзду на територію Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» і фіксується виявленими тут під час розвідкових досліджень 2014 р. похованнями. Всього було вивчено чотири безінвентарні поховання давньоруської доби. У ході їх розчистки зафіксовано рештки дерев'яних домовин. Ще п'ять захоронень цього ж періоду були виявлені далі за 300 м на захід на території Музею народної архітектури та побуту НІЕЗ «Переяслав» (поблизу Музею космосу)⁹.

Продовження даного могильника в західному напрямі фіксує й поховання досліджене археологами НІЕЗ «Переяслав» у 2017 р. Його виявлено на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини під час земляних робіт по закладенню траншеї під водогін. Знаходилося воно в межах Базарної площі за 21 м від південно-східного кута будинку сільської управи із с. Вюнище (рис. 2). Поховання зафіксовано в траншеї на глибині 1,56 м від сучасної денної поверхні за кістками людини, порушеними екскаватором.

При зачистці найбільш пониженої частини траншеї виявлено контури поховальної ями. Вона мала під прямокутну форму із заокругленими кутами. Верхня частина поховання була зруйнована у ході земляно-будівельних робіт. Від кістяка збереглися лише ліктьові кістки лівої руки, таз та частина фрагментів ребер. Він лежав випростано на спині, орієнтований головою на захід. (рис. 2). У заповненні ями при розчистці поховання простежено фрагменти деревного вугілля та виявлено уламок гончарної посудини давньоруської доби (рис. 3. 3). Ще один фрагмент стінки від гончарної посудини з прокресленим орнаментом у вигляді

⁸ Товкайло М. Поховальний обряд за матеріалами досліджень ґрунтового могильника на околиці Переяслава Руського / М. Товкайло, Г. Бузян, Д. Тетеря // PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-культурного заповідника «Переяслав». – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 1(3). – С. 183-195; Товкайло М.Т. Переяславський давньоруський ґрунтовий могильник. Матеріали досліджень 2007 р. / М.Т. Товкайло, Г.М. Бузян, Д.А. Тетеря, О.В. Юрченко // PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-культурного заповідника «Переяслав». – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 2 (4). – С. 43-53; Товкайло М.Т. Матеріали дослідження давньоруського ґрунтового могильника у Переяславі / М.Т. Товкайло, Г.М. Бузян, Д.А. Тетеря, О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 86-95; Товкайло М.Т. Исследования древнерусского ґрунтового могильника в Переяславе / М.Т. Товкайло, Г.Н. Бузян, Д.А. Тетеря, О.В. Юрченко // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж: Научная книга, 2009. – Вып. 13. – С. 301-303.

⁹ Роздобудько М.В. Дослідження на території Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / М.В. Роздобудько, О.О. Прядко // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К., «Стародавній Світ», 2015. – С. 104-105.

горизонтальної лінії знайдено під лівою стегною кісткою (рис. 3.2). Поряд з ним зафіксовано металевий кований цвях довжиною – 6,5 см, яким очевидно скріплювались деталі поховальної конструкції (рис. 3.1). За наявними матеріалами поховання можна віднести до давньоруського часу. Дане поховання, вказує на те, що ґрунтовий могильник можливо поширювався по всьому мисоподібному виступі лівого корінного берега р. Трубіж, територія якого нині зайнята Музеєм народної архітектури та побуту.

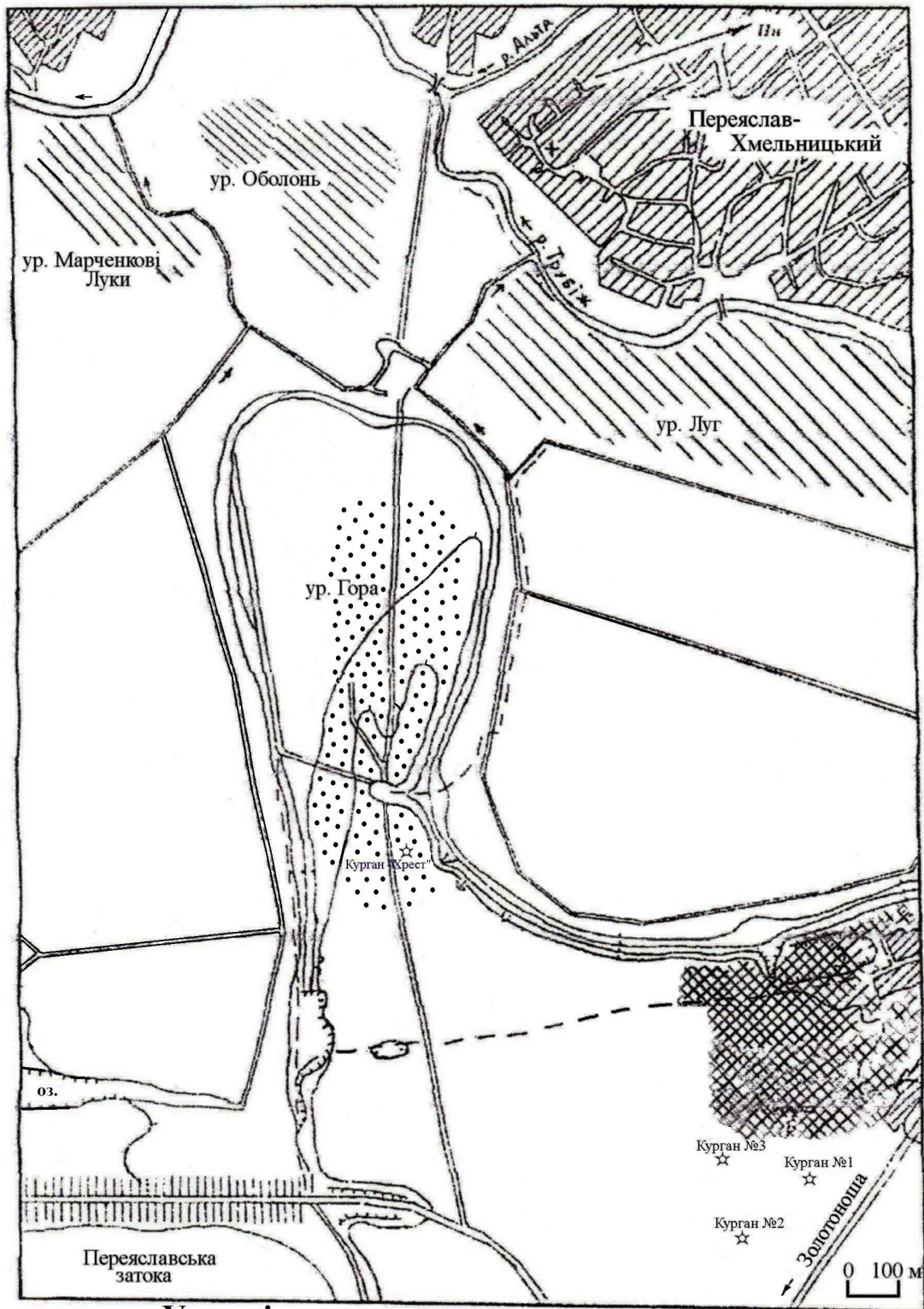
Таким чином, на сьогодні можливо висловити думку про існування двох ґрунтових могильників на східній околиці Переяслава Руського (рис. 1). Вони розміщуються на території високої частини краю плато лівого берега р. Трубіж, яке піднімається над річковою заплавою в цьому районі на 18–20 м. Пов'язані ці некрополі, очевидно, із поселенськими структурами давньоруського часу в ур. Луг, Оболонь, Марченкові Луки, що існували неподалік та окремими частинами міста, що знаходяться на правому березі Трубежа.

**Dmytro Teterya, Olexander Pryadko
(Pereyaslav-Khmelnyskyi)**

BURIAL GROUND IN THE CITY CONSTRUCTION SPACE OF PEREYASLAV RUSSKY

The article focuses on the materials of research of the pith burial ground of Pereyaslav Rusky in the context of the town-planning area of the princely city.

Keywords: *soil graveyard, archaeological excavations, Pereyaslav Ruskiy, urban development space.*

Умовні позначення:

- ☒ - Переяславський ґрунтовий могильник
- ⋯ - Ґрунтовий могильник Переяслав-2
- ▨ - поселенські структури давньоруського часу
- ☆ - кургани епохи бронзи

Рис. 1. Карта-схема розміщення ґрунтових могильників на східній околиці Переяслава Руського

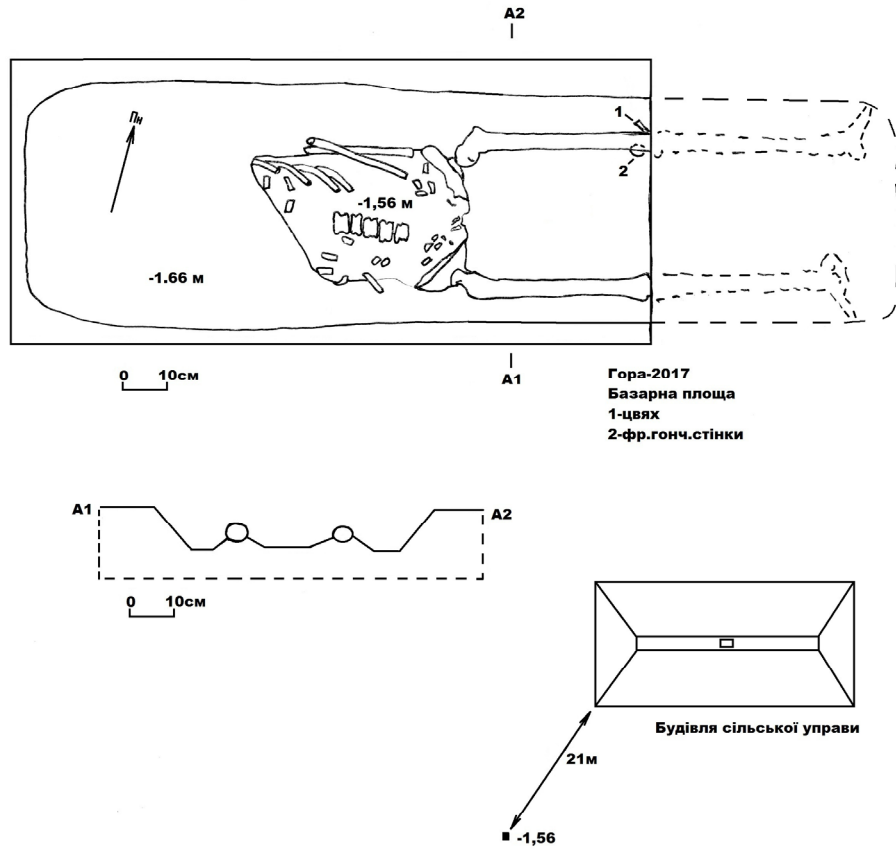

Рис. 2. Грунтовий могильник Переяслав-2: план, перетин та схема розміщення поховання дослідженого в 2017 р.

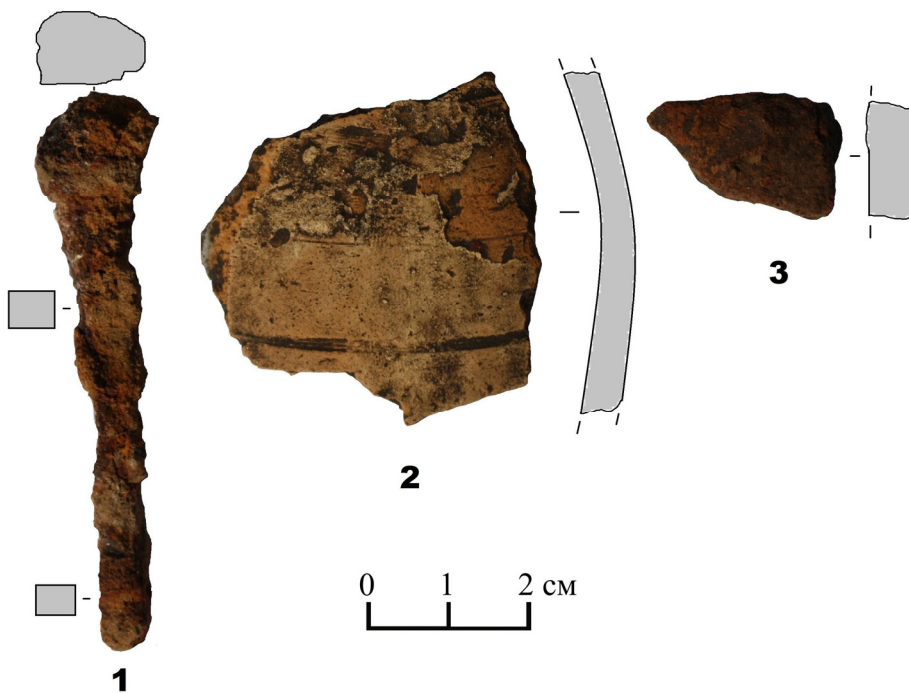

Рис. 3 Грунтовий могильник Переяслав-2. Знахідки з поховання дослідженого в 2017 р.:
1 – цвях; 2-3 – уламки кераміки

УДК 341.222:98:94(477.41) «13/15»

Андрій Блануца
(Київ)**ПРОБЛЕМА «ЗМІННИХ» КОРДОНІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ТА СТАРОСТВ І ПОВІТІВ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У ЛИТОВСЬКУ ДОБУ (XIV–XVI СТ.)**

У дослідженні аналізуються проблеми «змінних» кордонів Переяславщини та староств і повітів Середнього Подніпров'я у XIV–XVI ст. Монгольське завоювання та об'єднання руських земель у складі Великого князівства Литовського впливали на формування кордонів окремих адміністративних центрів, які остаточно визначилися внаслідок адміністративно-територіальної реформи у ВКЛ у 1564–1566 рр.

Ключові слова: Переяславщина, Київська земля, татарська земля, Велике князівство Литовське, староство, повіт.

Литовський період в історії Переяславщини донині оповитий загадковістю, бідністю джерел, нечіткістю визначень, низкою гіпотез. Після монгольського завоювання Русі Переяслав та Переяславська земля зникли з писемних джерел. Відтоді їх історію вчені студіюють у контексті розвитку Київської землі. Характерно, що подібна доля спіткала й інші міста, староства та повіти, географічно розташованих у Середньому Подніпров'ї та Південній Київщині зокрема.

У литовську добу кордони староств/повітів характеризувалися динамічними змінами. Одні зникали, інші розширювалися, треті об'єднувалися. Все це вчені «пов'язують з коливанням Великого кордону внаслідок зіткнення двох колонізаційних потоків, представлених осілою християнською людністю та тюркомовним кочовим світом. З іншого боку, впливав внутрішній перерозподіл територій, викликаний ліквідацією деяких сусідніх повітів (Звенигородського, Переяславського)»¹.

Як влучно зауважила Олена Русина, характеризуючи Україну в політичній системі Золотої Орди, «відбулися й більш масштабні устроєві зрушення, засвідчені змінами в макротопонімії українських земель»². На її думку, на зміну терміну «Руська земля» у сенсі політико-географічної номенклатури (як збірне найменування Київщини, Переяславщини та Чернігівщини) усталилися нові, невідомі з давньоруських часів поняття «Київська земля» та «Сіверська земля»³. Відтоді Переяславщина у понятійно-термінологічному апараті асоціюється з терміном «Київська земля».

Фахівці констатують входження Переяслава та Переяславського князівства під безпосередня управління та владу татар внаслідок тотального знищення його мешканців у 1239 р., коли усіх жителів було вбито разом із місцевим єпископом. Утвердження тут і на Подніпров'ї загалом татарського режиму, на думку О. Русиної, «сприяло поступове «знекняжіння» регіону, засвідчене перебуванням князя Юрія Пороського на службі в галицько-волинських князів Володимира Васильковича й Мстислава Даниловича; очевидно,

¹ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. – Черкаси: «Вертикаль», 2011. – С. 7.

² Русина О. В. Татарська й литовська доба в історії України // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В. М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 62–63.

³ Русина О. В. Татарська й литовська доба в історії України... – С. 63.

що залишені напризволяще володіння цього князя також перейшли під прямий контроль ординців». Внаслідок цих процесів (зnelюднення та «знекняжіння») і «паралельно формування татарської адміністрації й осередків татарської людності, стало утворення поняття «Татарська земля», котре перетворилося на стійкий компонент етнографічних уявлень XIV–XVI ст.»⁴. М. Корінний констатував руйнування системи державного устрою, припинення функціонування значної кількості адміністративних осередків, центрів князівських уділів і навіть князівств, такого як Переяславське, де після монгольського завоювання, на його думку, не згадуються ні місцеві руські князі, ні їхні намісники⁵.

Дослідники відмічають, що за литовської доби кордони Київської землі (у значенні територіально-адміністративної одиниці ВКЛ) практично збігалися з кордонами Київського князівства домонгольського періоду⁶. Певне уточнення робить О. Русина (опираючись на праці вчених, які висунули теорію «неповної самостійності Переяславського князівства»⁷), зазначаючи, що виняток становить інкорпорована Києвом «територія колишньої Переяславщини, яка, однак і до монгольської навали була тісно з ним зв'язана, наближаючись за своїм статусом до однієї з київських волостей (князі, що сиділи на київському столі, практично без перешкод порядкували у Переяславі, де так і не ствердилася власна династія – як це наприклад, сталося у сусідній Чернігівщині)»⁸. Дослідниця далі розвиває свою думку про політичний устій Київщини у татарську добу: «за відсутності власне київської та переяславської княжих династій, означало злам механізмів що забезпечували функціонування і відтворювання князівської влади в Києві та Переяславі; тож відбулося «знекняжіння» цих територій»⁹.

Загалом теорію «знекняжіння» першим запропонував Михайло Грушевський, котрий у своїх «Очерках истории Киевской земли..» та в одному із томів «Історії України-Руси» розвинув основні її положення. На його думку, у Київські землі у другій половині XIII ст. зовсім не було князів. Татарське завоювання частково породило, частково підтримало в Південній Русі надзвичайно цікаве явище: «въ то время какъ остальная Русь, устами летописцевъ, плачется на татарское иго, население украинныхъ областей задумало воспользоваться имъ для того, чтобы освободиться отъ дружиннаго строя, отъ княжеской централизации и въ непосредственной зависимости отъ татаръ возстановить первоначальный строй мелкихъ автономныхъ общинъ (поскольку оставляло места для такой общинной автономии татарское верховенство)»¹⁰. Тому за відсутності князів у Пороссі та інших територіях, завойованих татарами, відбулася зміна системи управління – влада перейшла місцевим громадам, які контролювалися татарськими адміністраторами. Теорію М. Грушевського підтримало чимало дослідників минулого, а також до сих пір поділяє низка

⁴ Русина Олена. *Студії з історії Києва та Київської землі*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 24.

⁵ Корінний Н. Н. *Переяславская земля: X – первая половина XIII века*. – К., 1992. – С. 67.

⁶ Андріяшев О. *Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. – К., 1926. – С. 72–74.

⁷ Кучера М. П. *Переяславское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв.* – М., 1975. – С. 125–135.

⁸ Русина Олена. *Студії з історії Києва та Київської землі*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 9.

⁹ Русина Олена. *Студії з історії Києва та Київської землі*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 12–13.

¹⁰ Грушевський М. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. – К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира В. И. Завадского, 1891. – С. 447, 450.

сучасних істориків¹¹. Щодо згаданого О. Русиною князя Юрія Пороського, донині в історіографії не має чіткої визначеності: чи то був реальний князь, чи легендарний. Ревізію цієї теорії спробував обґрунтувати Ю. Михайлюк¹².

Так, Ю. Михайлюк у своїй монографії намагається довести існування Пороського князівства у другій половині XIII ст. як реальний історичний факт. На його переконання, «категоричне судження про абсолютне збедняження земель серньої течії Дніпра від часу монгольської навали до кінця XIII ст. не відповідає дійсності». Логіка зарахування Юрія Пороського реальним князем за Ю. Михайлюком впливає наступним чином. Пороським князем Юрій титулується у літописному повідомленні. Його не слід вважати князем домонгольського періоду, котрий перейшов на службу до волинських князів у 80-х роках XIII ст., адже йому б у цей час мало бути близько 70 років і тому з огляду на це «здається неправдоподібним, що Мстислав для врегулювання міжкнязівської суперечки (1289 р.), про що йдеться у літописному записі, послав за допомогою до татар людину такого похилого віку». У домонгольські часи титул «пороський» не вживався¹³. Підтвердження цього впливає із дослідження Л. І. Іванченка. Так, князь Юрій не згадується у дослідженні історика про пороських князів домонгольської доби. Вчений також доводить, що всі князі, які тримали Торчеськ і Поросся, походили з роду Мономаховичів¹⁴.

У питаннях родоводу князя Юрія Пороського Ю. Михайлюк схиляється до версії, запропонованої Л. Войтовичем та Л. Томілович¹⁵, які вважають його нащадком Мстислава Удатного, який також був певний час князем у Торчеську (резиденція Пороського князівства). У 1230-х роках князь Данило Галицький пожалував Торчеськ синам Мстислава Удатного, а тому Юрій Пороський міг бути одним із них або їх нащадком. Відтак, Ю. Михайлюк припускає, що Пороське князівство функціонувало у 40–50-х роках XIII ст. до 1259 р., часу появи на Правобережжі орд хана Бурундая. Дослідник також вважає безпідставним твердження про трактування Пороського князівства уділом галицько-волинських князів. На його думку, відродження таких князівств, як Пороське, у другій половині XIII – першій половині XIV ст. на Середньому Подніпров'ї було непоодиноким. Відсутність літописних згадок про такі князівства свідчать лише про те, що вони існували недовго і не перебували у центрі ключових політичних подій того часу. Спираючись на літописний запис 1287 р. про похід хана Телебуга на польські землі разом з руськими князями (у літописі згадано князів Лева, Мстислава, Володимира, Юрія Львовича та «інші князі многи»), які були у татарській волі, вчений гіпотетично серед «інших князів» вбачає й представників Київщини. Ю. Михайлюк робить висновок про те, що Південна Київщина упродовж другої половини XIII ст. «перебувала поза систематичним та пильним контролем влади руських князів, а місцеві самоврядні громади потрапили в пряму залежність від татар»¹⁶. Ю. Михайлюк також констатує, що на рубежі XIII–XIV ст. літописні джерела

¹¹ Історіографію проблеми «збедняження» див.: Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. ... – С. 53. примітка № 197.

¹² Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. ... – С. 52–56.

¹³ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. ... – С. 54.

¹⁴ Іванченко Л. І. Пороські князі // Старожитності Південної Русі. – Чернівці 1993. – С. 105–107.

¹⁵ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів в XII–XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Львів, 1994. – С. 83. Томілович Л. В. Пороські землі середини XIII – середини XVI ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001. – С. 82. Пізніше Л. Войтович родовід Юрія Пороського виводить від князя Ростислава Володимировича Смоленського. Див.: Войтович Л. княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Видавець Олександр Пишонківський, 2016. – С. 527.

¹⁶ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. ... – С. 54–56.

повідомляють про Олега Переяславського у контексті походу литовського князя Гедиміна на Київщину на початку XIV ст.¹⁷.

Очевидно, що проблема «знекняжіння» у Середньому Подніпров'ї (Київщині та Переяславщині) у другій половині XIII ст. до сих пір не має однозначного алгоритму для її остаточного розв'язання. Більше того, дискусійною залишається проблема не лише адміністративно-територіального, а й державного підпорядкування цих територій. Так, С. Томашівський та Ю. Терещенко вважали, що землі Середнього Подніпров'я (Київщина та Переяславщина) ввійшли до складу Золотої Орди й стали татарськими провінціями з ханськими баскаками на чолі¹⁸. Утім переважна більшість вчених схиляються до думки, що «руські землі не ввійшли безпосередньо до улусу Джучидів, а перебували у васальній залежності від хана»¹⁹. Аналіз різних точок зору вчених, літописних повідомлень та нумізматичних знахідок на території Середнього Подніпров'я дали підстави Г. Козубовському зробити обережні висновки про перманентне відродження життя на території Переяславщини у XIV ст.²⁰.

Важливим джерельним доказом продовження життя та розвитку Переяславщини у литовську добу є опублікований в одному із випусків «Київської старовини» фрагмент документу від 1 лютого 1455 р., у якому київський князь Олександр (Олелько) Володимирович щедро наділив землянина Олехна Сохновича розлогими землями на Переяславщині: «...четыре мѣста бывшихъ укрѣпленій (городища: Старое, Бусурманское, Ярославское и Сальково) и четыре мѣста бывшихъ не укрѣпленныхъ поселеній (селища: Булатчинъ, Круглое, Соминково и Процево)»²¹. Із змісту документу виливає, що надані землі були незаселені і надавалися з метою їх наново освоєння та заселення підданими. Отже, київська влада робила реальні колонізаційні кроки.

Складні процеси із адміністративно-територіальним підпорядкуванням відбувалися із Звинигородщиною²². Так, з середини XIII до середини XIV ст. вона перебувала під татарським контролем, хоча розташовувалася на периферії татарського впливу, а упродовж XV ст. ця територія почергово тяжіла то до Брацлавської землі, то до Київської, що обумовлювалося її порубіжним розташуванням по лінії оборони східноподільських замків – Брацлава та Вінниці. Економічний занепад Звинигородщини (як і Переяславщини) унаслідок спустошення татарами, призвели до того, що там не було зем'ян і київські князі перестали надсилати туди намісників, як це було у часи правління у Київському князівстві князів Олельковичів²³. Відтак у 1440 р. Київщина була передана великим князем литовським Казимиром Ягеллончиком у княжіння Олельку Володимировичу, і з того часу Звинигород з повітом підпорядковувався київським удільним князям Олельку та Семену до 1490-х років²⁴. Наприкінці XV ст. і до 1517 р., коли татари вщент зруйнували Звинигородський замок, а його

¹⁷ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. ... – С. 53.

¹⁸ Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – Ч. 1. – С. 99; Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення стародавньої держави до кінці XVI ст. – К., 1996. – С. 173.

¹⁹ Історіографію питання див.: Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. ... – С. 48–49.

²⁰ Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. – 2012. – Число 12. – С. 96–109.

²¹ Къ исторіи г. Кіева и его окрестностей въ XV–XVI вв. (Маленькое ирибавленіе къ трудамъ В. Б. Антоновича // Киевская старина. – 1892. – Т. II. – С. 340–341.

²² Юркевич В. Звинигородщина в XV–XVI вв. // Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 1–10.

²³ Кулаковський П. Звинигородський повіт у литовську добу // *Ukraina Lithuanica*. – К., 2015. – Т. III. – С. 207–208, 217–218, 222.

²⁴ Кулаковський П. Звинигородський повіт... – С. 218–221.

повіт перетворився у «пустиню», Звинигородщина знову перебувала під впливом старости Східного Поділля. Утім уже на кінець 60-х років XVI ст. і тривалий час у майбутньому Звинигородського повіту не було, де у документах він фігурує як «пустиня Звенигородщина». У корпусному виданні документів Брацлавського воєводства 1566–1606 рр., за підрахунками М. Крикуна, переважна кількість документальних свідчень указують на приналежність Звинигородщини до Київського воєводства²⁵. Отже, бачимо складну трансформацію територіально-адміністративного підпорядкування одного повіту (території) почергово до різних земель – Брацлавщини та Київщини.

В історії Київської землі показовою є ситуація, коли, наприклад, Київському повіту підпорядковувалася територія, яка виходила за межі самого повіту. Так, волость Заушані, що лежала в Овруцькому повіті, за люстрацією 1552 р. належала Київському повіту. Великий вплив Київського повіту у цей час був у Чорнобиль та Олевській волості, які роздавалися київським боярам у винагороду за їх службу²⁶. Загалом у період до Люблінської унії у Київському воєводстві у статусі київських замків та городків було 10: Путивль, Овруч, Житомир, Любеч, Черкаси, Канів, Мозир, Чорнобиль, Остер і Біла Церква. Деякі з них були відновлені вже у XVI ст. – Чорнобиль та Біла Церква²⁷. Як бачимо, у цьому перерахунку відсутній Переяслав. Він з'являється вже у матеріалах люстрації Київського воєводства за 1616 р. у статусі одного із 12 старост Київського воєводства²⁸.

Чітких кордонів та системи територіально-адміністративного управління не було у цей період і на Пороссі (сучасна Корсунівщина). Дослідники відмічають особливу роль Поросся у системі захисної лінії Київської землі, так званої «пороської захисної лінії»²⁹.

Подібно із Звинигородщиною, змін у територіально-адміністративному устрої зазнало Любецьке староство. Так, «Любецька околиця як історико-географічна територія сформувалася ще в давньоруські часи, коли Любеч був одним із важливих центрів Чернігівського князівства. У середині XIV ст. Любеч увійшов до складу Великого князівства Литовського, з 1471 р. став центром волості Київського воєводства, з середини XVI ст. київські воєводи стали призначати сюди своїх старост»³⁰. Таким чином сформувалося Любецьке староство, в історії формування якого відбулася зміна адміністративно-територіального підпорядкування. У даному разі – від Чернігівського князівства до Київського воєводства.

²⁵ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – Львів, 2008. – С. 12–13.

²⁶ Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VIII. – Т. 5. (Акты объ украинской администрации XVI–XVII вв.). (далі – Архив ЮЗР). – Киев, 1907. – С. 10–11, 16.

²⁷ Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 5. – С. 15.

²⁸ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – С. 284.

²⁹ Квітницький М. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) // Місце і значення Поросся в історії України (IX–XIII ст.). матеріали науково-практичної конференції. 28 листопада 2007 р. / Редкол.: П. Я. Степенькіна (відп. ред.) та ін. – Корсунь-Шевченківський, 2007. – С. 17–50.

³⁰ Кондратьєв І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 6.

Andrii Blanutsa
(Kyiv)

**THE PROBLEM OF «CHANGED» BORDERS OF PEREYASLAW LAND,
«STAROSTW» AND COUNTY OF MEDIUM «PODNIPROVYA» IN LITHUANIAN
EPOCH (XIV–XVI centuries)**

The research analyzes the problems of «changed» borders of Pereyaslaw land, «starostw» and county of Medium «Podniprovyia» in Lithuanian epoch (XIV–XVI centuries). Mongol conquest and unification of Rus' lands within the Grand Duchy of Lithuania influenced the formation of the boundaries of certain administrative centers, which were finally determined as a result of the administrative-territorial reform in the Grand Duchy of Lithuania 1564–1566.

Keywords: *Pereyaslaw land, Kyiv land, Tatar land, Grand Duchy of Lithuania, «starostwo», county.*

УДК 323.1+94(477)

Володимир Дмитрук
(Київ)ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ
ЯК АРЕАЛУ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

У статті висвітлюються питання дослідження українсько-російського пограниччя як ареалу соціокультурного простору, складного переплетення різноспрямованих впливів, зміни акцентів і нових напрямів дослідницьких пошуків і пріоритетів.

Ключові слова: кордон, пограниччя, простір, регіон.

Протягом останніх двох десятиріч тема кордонів і погранич України істотно збагатила предметні поля багатьох галузей соціогуманітаристики – історії, географії, політології, соціології, культурології, етнології та ін. Міждисциплінарний простір для їх взаємодії у дослідженні кордонів і погранич забезпечує історична регіоналістика – галузь наукового знання, орієнтована на дослідження територіальності у найрізноманітніших її проявах, як у внутрідержавному, так і у міждержавному аспектах.

Одними із перших історичних досліджень на початку 90-х років ХХ ст., присвячених кордонам України, були праці В. Боечка, О. Ганжі та Б. Захарчука¹, які і до сьогодні залишаються популярними в колі дослідників і журналістів. Появу цих праць стимулювали і закономірний спалах політичних дискусій з питань етнічних і державних кордонів на рубежі 80–90-х років, і наочні приклади міжетнічних і міждержавних конфліктів на просторі колишнього СРСР, і необхідність подолання «дослідницьких табу» щодо проблем кордонів у радянській історичній науці.

У радянський період видання з проблеми кордонів обмежувалися переважно традиційними адміністративно-територіальними показниками та статистичними даними без будь-яких історичних коментарів чи посилань. Своєрідний «вакуум», «прогалини», «білі плями» в темі кордонів, як і з багатьох інших питань української історії, фіксувався не лише в наукових колах, а й на рівні широкої громадськості. Перші наукові та науково-популярні праці були результатом суспільного і непрямого державного замовлення й, можливо, з цих причин у них дещо проглядався емоційний і романтичний характер висвітлення проблем історії кордонів, прикордоння, етнічних меж і їхнього сьогодення.

Однак, попри політичну актуальність і наукову перспективність теми історії формування кордонів, наступні роки не відзначалися появою значних масивів відповідної друкованої продукції, а в більшості публікацій про українські кордони, які все ж таки побачили світ, використовувалася інформація зі згаданих праць початку 90-х років, за винятком поодиноких видань².

¹ Боечко В. Д. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. / В. Д. Боечко, О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук. – К., 1994. – 168 с.; Боечко В. Д. Формування державних кордонів України, 1917–1940 рр. / В. Д. Боечко, О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук. – К., 1991. – 34 с.; Боечко В. Д. Кордони України: історія та проблема формування (1917–1940 рр.) / В. Д. Боечко, О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 56–77; Ганжа О. І. Проблема державних кордонів України (1917–1940 рр.) / О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 3–10.

² Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та з їхніми межами (XVIII–XX століття) / В. О. Романцов. – К., 1998. – 184 с.; Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. /

Можливо, найповнішим і найбільш цілісним дослідженням з історії кордонів України, хоча і не досить об'ємним, є публікації Г. Єфіменка та С. Кульчицького в «Енциклопедії історії України»³, енциклопедичному словнику-довіднику «Україна в міжнародних відносинах» (Вип. 3)⁴ та збірнику наукових статей «Регіональна історія України»⁵.

Один із перших кроків у зміні акцентів і напрямів досліджень кордонів і прикордоння в Україні, зокрема з новими поглядами на їхній українсько-російський сегмент, було зроблено під час проведення 2003 р. в Харкові при підтримці Інституту Кеннана наукового семінару «Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці»⁶.

У рамках цього заходу геополітичне майбутнє українсько-російського кордону розглядалося в контексті глобалізації та європейської інтеграції. Чи не вперше в середовищі істориків визначальне місце відводилося формуванню нового наукового напрямку – лімології, завданням якої є вивчення кордонів, фронтирів, буферних і контактних зон тощо. На відміну від класичної геополітичної традиції, сучасна лімологія інтерпретує кордони як соціальний, культурний і політичний конструкт⁷.

Виокремлення із широкого спектру предметного поля лімології безпосередньо історичної лімології із концептуалізацією цього нового напрямку у вітчизняній історичній науці належить доктору історичних наук, завідувачу відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України Ярославі Верменич. У статті «Історична лімологія: проблеми концептуалізації»⁸ зроблено глибокий аналіз доробку сучасних учених щодо теоретичної лімології, міждисциплінарної проблеми кордону та прикордоння.

Авторка досить чітко визначає і характеризує термінологічні неузгодженості та неусталеність понятійного апарату, зокрема «пограниччя», «прикордоння», «порубіжність» і похідних від них. Оскільки кордони України умовно поділяються на «старі» і «нові», останні з яких були внутрішніми міжреспубліканськими, відповідно їхнє облаштування передбачало масу суперечностей. Однак Я. Верменич стверджувала, що еволюція транскордонних відносин на рубежах України йде в напрямі від відчуження до інтеграції, ліквідації бар'єрів і упереджень, хоча можливості транскордонного співробітництва використовувалися далеко не повністю (перспективи соціального використання народних ресурсів, рекреаційного

М. С. Дністрянський. – Львів, 2000. – 310 с.; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. / В. Сергійчук. – К., 2000. – 431 с.

³ Єфіменко Г. Г. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень / Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 5: Кон–Кю. – К., 2008. – С. 137–148.

⁴ Єфіменко Г. Г. Кордони України / Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 3. Предметно-тематична частина: К–О / Відп. ред. М. М. Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 101–112.

⁵ Єфіменко Г. Г. Кордони і територія України у ХХ ст. / Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 135–160.

⁶ Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р. / Інститут Кеннана. – Харків, 2003. – 45 с. – Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

⁷ Фісун О. Геоісторичне майбутнє україно-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції / О. Фісун // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р. / Інститут Кеннана. – Харків, 2003. – С. 4. – Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

⁸ Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації / Я. Верменич // Регіональна історія України. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 29–48.

потенціалу, спільних заходів у сфері охорони довкілля, запобігання природним і техногенним катастрофам тощо)⁹.

Надзвичайно важлива грань «кордонної» проблеми – статус погранич. Ще не так давно здебільшого прикордоння цікавило дослідників як зону «контактів та інтенсивної концентрації соціально-психологічної енергії захисного чи наступального характеру»¹⁰.

Співробітники Інституту слов'янознавства РАН 2005 р. підготували комплексне дослідження, присвячене регіональним особливостям і кордонам України в XVII – XX ст., де кордони розглядаються в політичному, адміністративному, етнічному, мовному, конфесійному і культурному аспектах¹¹. З огляду на підступну політику Російської Федерації щодо України останніми роками, стає зрозумілим активне пропагування російського погляду на тематику погранич. Зокрема, доктор історичних наук Л. Горизонтов акцентує увагу на тому, що кордони є не тільки роздільним, а й об'єднавчим елементом, що сприяє активній інтеграції і співробітництву прикордонних регіонів¹². З подібними твердженнями 2–3 грудня 2010 р. під час Міжнародного наукового колоквиуму «Кордони України: історичні та сучасні культурно-ідентифікаційні проблеми» в Інституті філософії НАН України виступав і В. Колосов (Інститут географії РАН), який порушив питання російсько-українського прикордоння з погляду 20-річного досвіду «роз'єднаної цілісності».

Через призму взаємовпливу народів, історії діаспорних відносин і міграційних процесів, історії переймання економічних, політичних, соціальних, сімейних, побутових традицій і навичок, а також досвіду спільного проживання, господарювання, природокористування і впливу на ландшафт проблеми кордонів і погранич перебувають у фокусі уваги Міжвузівського науково-освітнього центру «Нова локальна історія» Російського державного аграрного університету – МСГА ім. К. А. Тімірязєва (Москва) та Ставропольського державного університету¹³.

Реалії глобалізації та європейської інтеграції на рубежі тисячоліть справляють політичний вплив на процеси переосмислення значення кордонів і погранич. Формування національних держав завжди пов'язується зі встановленням міжнародних кордонів як певного рубежу, краю території, а прикордонні порубіжні регіони розглядаються як периферія країни. Однак парадокс полягає в тому, що сучасні кордони, з одного боку, розділяють держави, народи, людей, а з іншого – перетворюють прикордоння у центри

⁹ Верменич Я. *Історична лімологія: проблеми концептуалізації* / Я. Верменич // *Регіональна історія України*. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 48.

¹⁰ Верменич Я. *Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні*. / Я. Верменич. – К., 2003. – С. 41.

¹¹ *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе*. – М., 2005. – 305 с.

¹² Горизонтов Л. Е. *Украина в зеркале регионалистики* / Л. Е. Горизонтов // *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе*. – М., 2005. – С. 4.

¹³ Колесникова М. Е., Маловичко С. И. *Новые направления изучения региональной истории: история пограничных областей Северного Кавказа*. – Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/node/16#23>; Див. також: Маловичко С. И. *Исследовательское поле «истории пограничных областей» и изучение локальной истории* / С. И. Маловичко // *Западноевропейская цивилизация и Россия: общее и особенное*. – Пятигорск, 2003; Маловичко С. И. *Зоны этнокультурных контактов земледельцев Ставрополя в конце XVIII – XIX в. как объект истории пограничных областей Северного Кавказа* / С. И. Маловичко // *Народ и власть: Исторические источники и методы исследования*. – М., 2004; Колесникова М. Е. *Интеллектуальная история пограничных областей: европейские научные традиции и изучение народов Северного Кавказа* / М. Е. Колесникова // *Западноевропейская цивилизация и Россия: общее и особенное*. – Пятигорск, 2003; Маловичко С. И. *Полидисциплинарный статус «истории пограничных областей» («Borderlands history» и изучение локальной истории Северного Кавказа)* / С. И. Маловичко // *Запад–Россия–Кавказ: Межвузовский научно-теоретический альманах*. – Вып. 2. – Ставрополь–Москва, 2003.

особливих регіонів, де породжуються нові форми солідарності, нові соціальні спільноти і новий соціальний простір¹⁴.

Тетяна Журженко у статті «Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт» чітко вказує на розбіжності між Україною і Росією в розумінні призначення кордонів і транскордонного співробітництва, зокрема «в Україні транскордонне співробітництво з Росією репрезентується в прагматичних термінах і позбавлене будь-якого ідеологічного навантаження. Водночас сам українсько-російський кордон тісно пов'язаний з проблемою національної ідентичності, набуває особливого символічного сенсу захисту від «небезпечної відкритості зі Сходу». До набору загроз, які є наслідком незахищеності східного кордону, входять: культурний та інформаційний вплив Росії, загроза лінгвістичній ідентичності, інтервенціонізм російського бізнесу, нелегальна міграція, контрабанда і проникнення організованої злочинності. Специфіка формування національної ідентичності в Україні потребує дистанціювання від Росії та від загального історико-культурного спадку двох країн, що надає особливого символічного статусу новому кордону». У Росії ж «розвиток транскордонного співробітництва наділяється особливим символічним смислом, має певну ідеологію. Головним чином, це ідеологія східнослов'янської дружби, спільних історичних і культурних коренів та спільної долі двох братніх народів, яка остаточно склалася в радянську епоху»¹⁵.

Саме історико-культурний спадок російсько-українського прикордоння через співставлення минулого і сьогодення, за польовими дослідженнями А. Гриценка, дає підстави констатувати, що населення в межах історичних регіонів російсько-українського прикордоння зберегло свій етнокультурний колорит і відчуває ментальну близькість, підтверджуючи «тезу про інерційність історичної свідомості та довготривалість історичних кордонів»¹⁶.

Як бачимо, у переважній більшості дослідники акцентували увагу на тому, що пограниччя – це не тільки лінія роз'єднання різних держав, але і полігон пошуку діалогу, компромісу, толерантності, чинник інтеграції різних соціокультурних утворень, а специфіка соціальної ідентичності в регіоні пограниччя виявляється в тому, що вона формується у взаємодії з соціокультурними спільнотами, що граничать і в зіставленні з центром¹⁷. Пограниччя не усвідомлюється лише як «околиця» чи «периферія», здебільшого його сприймають як особливий соціокультурний простір контактів, культурних взаємовпливів, прикордонних трансформаційних процесів¹⁸.

Однак, починаючи з 2014 р., хоча дослідницьке поле українських фахівців із питання вивчення кордонів і погранич не змінилося, значно змінилися акценти і висновки щодо

¹⁴ Фісун О. *Геоісторичне майбутнє україно-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції* / О. Фісун // *Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р.* / Інститут Кеннана. – Харків, 2003. – С. 6. – Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

¹⁵ Журженко Т. *Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт* / Т. Журженко // *Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р.* / Інститут Кеннана. – Харків, 2003. – С. 11. – Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

¹⁶ Гриценко А. *Історико-культурні регіони російсько-українського приграниччя: прошле и настоящее* / А. Гриценко // *Регіональна історія України*. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 110.

¹⁷ Кочан В. М. *Феномен пограниччя в соціокультурному вимірі. Автореферат дис... канд. філос. наук.* / В. М. Кочан. – Сімферополь, 2008. – С. 16.

¹⁸ Верменич Я. В. *Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір* / Я. В. Верменич // *Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 6*. – К., 2012. – С. 67–90.

аналізу соціокультурних процесів на українсько-російському пограниччі, формуються нові дослідницькі пріоритети та варіанти їх реалізації. Зокрема, у працях Я. Верменич¹⁹, інших академічних виданнях²⁰ аналізуються витoki й прояви збройного конфлікту на Сході України, регіон розглядається як ареал складного переплетення різноспрямованих впливів, зумовлених наявністю неупорядкованого українсько-російського кордону, як зона підвищеної міграційної рухливості, акцент робиться на пошуку шляхів розв'язання геополітичної кризи, пов'язаної із зовнішніми загрозами суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України.

У своїй новій праці «Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України» Я. Верменич аргументовано стверджує, що «хоч якою різною на перший погляд уявляється історія самостановлення Криму й Донбасу як субрегіонів Південної України, в ній виразно проглядаються спільні риси, насамперед у поширенні відцентрових тенденцій і проявів сепаратизму. Пояснення цього факту лежить на поверхні: починаючи з XVIII ст. обидва субрегіони були об'єктами цілеспрямованої асиміляціоністської політики імперського центру, реакцією на яку були і відверті протестні настрої, і приховані амбіції на рівні місцевих еліт. Зрештою обидві регіональні спільноти продемонстрували вже не віртуальний, а реальний сепаратизм»²¹.

Я. Верменич вказує на посталу дослідницьку проблему, «чи зможе та регіоналістика, яка сформувалася у відносно мирних умовах другої половини ХХ століття, дати адекватні відповіді на нові виклики, насамперед пов'язані з ескалацією насильства і девальвацією моральності. Очевидно, що зміна акцентів і напрямів дослідницьких пошуків стає нагальною потребою. У цьому зв'язку маємо підстави говорити про формування у світовій соціогуманітаристиці зовсім нового дослідницького напрямку, орієнтованого на простеження і в сьогоденні, і в історичній ретроспективі соціальних, політичних, комунікаційних функцій кордонів і погранич. <...> Пограниччя як перехідні й стикові зони набули у цьому контексті нового смислу – діючого суб'єкта як у системі центрпериферійних відносин, так і у просторі мережевих транснаціональних структур глобалізованого світу»²².

Пограниччя та кордон як соціокультурний простір зі своїми особливостями та характеристиками також розглядає О. Кривицька, звертаючи увагу, що «у прикордонних територіях відбуваються процеси «нашарування» різних соціокультурних маркерів, що впливає на їх «привілейований» статус, забезпечує можливість різного роду комунікацій.

¹⁹ Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відповідальний редактор В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – 369 с.; Верменич Я. В. Суверенітет vs імперія: методологія осмислення неспівмірності української і російської «кордонних стратегій». / Я. В. Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 10. – К., 2016. – С. 35–76; Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір / НАН України. Інститут історії України. / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України, 2015. – 69 с. – (Студії з регіональної історії. Степова Україна).

²⁰ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дій: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. – К., 2016. – С. 31; Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики. – К., 2016. – С. 388; Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. – К., 2016. – С. 38–40; Кривицька О. Дослідження пограниччя у контексті парадигми простору. / О. Кривицька // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2016. – Вип. 2. – С. 77–90; Кривицька О. В. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. / О. В. Кривицька // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – Вип. 4(78). – С. 173–197.

²¹ Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відповідальний редактор В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – С. 12.

²² Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відповідальний редактор В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – С. 27.

Пограниччя з елементу просторової організації перетворюється на чинник впливу, забезпечуючи нову якість розвитку пограничного соціокультурного простору»²³.

О. Фісун вказує, що «кордон – це не просто край, рубіж певного географічного простору, території, а певний край простору, влади, тобто території, стратифікованої за допомогою владних технологій, а з іншого боку, це зона дотику, перетину, накладання часто різноманітних просторів і зіткнення структур влади»²⁴.

У Національній доповіді-2016 «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» констатується, що потужним фактором, що збудує суспільство, стали надзвичайні події 2013-2016 рр. – Майдан, анексія Криму, війна на Донбасі. «У найзагальнішому плані ці події виявилися однозначно неочікуваною новацією і безладом, вони викликають збурення в навколишньому середовищі, генерують, ініціюють, розділяють, деформують або розривають простір спільного життя, утворюючи складки на тканині спільного субстрату»²⁵.

Volodymyr Dmytruk
(Kyiv)

THE RESEARCH OF THE UKRAINIAN-RUSSIAN BORDERLAND AS AN AREA OF SOCIAL-CULTURAL SPACE

The article describes the research of questions of the Ukrainian-Russian borderland as an area of social and cultural space, the complex mix of influences, the change of emphasis, new directions in the research and priorities.

Keywords: border, borderland, space, region.

²³ Кривицька О. В. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. / О. В. Кривицька // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – Вип. 4(78). – С. 173–174.

²⁴ Фісун О. Геоісторичне майбутнє україно-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції [Електронний ресурс]. / О. Фісун // Україно-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 5.

²⁵ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. – К., 2016. – С. 13.

УДК 908

Тарас Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)**ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ КРИТЕРІЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ: ПЕРЕЯСЛАВЩИНА**

У межах теоретико-методологічного аналізу історико-краєзнавчих досліджень на прикладі адміністративно-територіальних змін розглянуто еволюцію Переяславщини, як окремого історичного регіону.

Ключові слова: краєзнавство, Переяславщина, територія, адміністративно-територіальний устрій.

Простір та час – дві головні складові філософського сприйняття дійсності, що нерозривно пов'язані у свідомості людини з її буттям у матеріальному світі. Історія як наука покликана вивчати процеси та явища, що вбудовуються до системи координат, означеної передусім саме цими поняттями. Віртуальне окреслення меж території за географічно-політичними ознаками, а також визначення часової прив'язки в контексті тлумачення причинно-наслідкових зв'язків будь-яких форм людської взаємодії та впливу на них навколишнього середовища, творить узагальнений предмет наукового пошуку дослідників минулого. Динаміка зміни просторово-часових меж виступає одним з ключових критеріїв «історизму» в оцінці явищ та подій, що відбулися, являючи орієнтаційну основу для їх наукового аналізу. Таким чином, суспільно-політичні, зміни вписані у відповідне часове та просторове тло, що інтерпретуються дослідницьким баченням, постають усвідомленням історичного буття. Його об'єктивні та суб'єктивні чинники формують ту візію, що знаходить вираження у індивідуальному та суспільному сприйнятті тих процесів та подій, що відбулися та позначилися відповідними змінами – власне історії.

Отже, співставлення просторово-часових уявлень з тлумаченням закономірностей подій та явищ минулого створює картину історичного буття людини в межах окремих сегментів тієї чи іншої території. Поняття простору може розглядатися як у природно-географічному, геополітичному, адміністративно-територіальному, культурно-етнічному, так і в іншому значенні. Залежно від концептуальних підходів вибудовується відповідна модель історичного дослідження.

Краєзнавство як одна з галузей історичної науки займає важливе місце в визначенні просторово-часових критеріїв для тематичних досліджень в межах окремої території. Саме «край» являє собою головний об'єкт, в межах якого встановлюються предмет дослідницького пошуку. Визначаючи просторово-часові критерії щодо історичного вивчення того чи іншого регіону – краю – в першу чергу, варто зосередитись на ключовому понятті, в межах якого може відбуватися аналіз історичних подій. Зазвичай, таким поняттям може виступати місцевість з власною назвою, значення якої розповсюджується на певну територію (Донеччина, Закарпаття, Покуття, Середня Наддніпрянина, Черкащина тощо). На т.зв. мікрорівні в межах регіону відповідні назви можуть звужуватися від позначення населених пунктів, що до нього входять, до окремих топонімів. Наприклад: Київщина, Переяславщина, Переяслав, Підварки, Ялова Долина. Часто, для визначення мікрорегіону обирається територія окреслена відповідним природним ландшафтом (межиріччя, басейн, долина,

нагір'я, кряж тощо). Зауважимо, що за для позначення певної ділянки дослідження до уваги можуть прийматися як назви існуючих місцевостей та об'єктів, так і ті, що вживалися раніше. При цьому, зі зміною хронологічних рамок, до фокусу дослідницької уваги можуть потрапляти одні й ті ж території, що змінили свої власні назви або втратили адміністративну прив'язку внаслідок певних зміни (заміна назви території, до якої вони входять, зміна адміністративного центру тощо).

Унаслідок почергових адміністративно-територіальних змін, межі окремих регіонів, що мають сталі назви, можуть у значній мірі видозмінюватись в залежності від рівня адміністративного статусу відповідної території. До того ж самоназва окремого регіону може застосовуватися як умовна до колишніх територій, що певний час адміністративно до нього входили. У такому випадку вживання «титульної» назви може мати місце не стільки у політично-адміністративному контексті, скільки в етнічно-культурному.

Проте одним з важливих просторово-часових критеріїв у визначенні меж конкретної території виступає саме адміністративне ділення.

В межах даної публікації її автором поставлена проблема – що ми називаємо Переяславщиною в межах окремих часових сегментів та врахуванням відповідної почерговосі адміністративно-просторових змін. На прикладі названого регіону спробуємо зрозуміти еволюцію територіальних змін з метою з'ясувати їх часову та просторову динаміку та простежити адміністративний статус.

Говорячи про Переяславщину в історичному контексті, не встановлюючи верхньої хронологічної межі, зауважимо, що нижня хронологічна межа ототожнюється нами з першою документальною згадкою про існування міста Переяслава у 907 р. Зауважимо, що саме ця дата, що однак не фіксує його фактичне заснування, приймається нами як умовна. Більш очевидною згідно літописного тексту виглядає дата – 992 р., що вказує на заснування міста київським князем Володимиром саме у кінці X століття. Відомий за літописними джерелами як Переяславль Руський, упродовж тривалого часу, він відігравав важливе політичне значення. Сформована довкола міста система поселень розвинулась у окрему територіальну одиницю з адміністративним центром. Її межі та структура постійно змінювались упродовж усього часу існування міського центру. Характеризуючи поняття «Переяславщина», зауважимо, що його використання нами обумовлюється виключно в контексті визначення політично-адміністративного підпорядкування конкретних територій, що еволюціонували в кордонах та видозмінювались в контексті вживання адміністративних назв.

У найширшому значенні Переяславщина розуміється нами як уся територія, що упродовж певного часу так чи інакше потрапляла під безпосередній політичний вплив та включалася у пряме підпорядкування Переяслава, як адміністративного центру. В основу визначення зміни кордонів Переяславщини в окремі хронологічні періоди покладено аналіз документальних та наукових джерел, якими засвідчено факт підпорядкування Переяславу, як політичному центру певних території, а також його входження до відповідних адміністративних утворень.

Зауважимо, що, враховуючи час заснування та важливий політичний статус «титульного» міста – Переяслава, історія Переяславщини хронологічно охоплює весь часовий спектр, пов'язаний з вітчизняним державотворенням. У цьому відношенні в її існуванні умовно слід виділити такі основні сегменти: давньоруська доба, литовсько-польська доба, козацька доба, імперська доба, радянська доба, доба незалежності.

Наголошуючи на умовності такого поділу, зауважимо, що у межах кожного конкретного періоду, а також між окремими з них існували конкретні політично-адміністративні форми, куди відносилася й Переяславщина. Окремі аспекти її адміністративного підпорядкування з'ясовано не в повній мірі, деякі позиції щодо політичних кордонів та внутрішньої структури в умовах недостатньої кількості джерел, дискутуються дослідниками на підставі припущень та аналогій. Враховуючи це, зауважимо, що представлений нижче огляд адміністративно-територіального ділення є початковою спробою автора з'ясувати основні територіальні межі, щодо яких можна зауважити існування Переяславщини, як окремого історично-адміністративного регіону.

Отже, говорячи про Переяславщину у давньоруський період варто зауважити існування в історіографії наступних назв, що позначають однойменне адміністративно-територіальне утворення: «Переяславська земля», «Переяславське князівство», «Переяславська волость», «Переяславська Україна». Випускаючи предметний аналіз наукових тверджень щодо перелічених термінів, варто вказати, що їх загальна хронологія охоплює межі X – пер. пол. XIII ст. Переяславське князівство, що офіційно виділилося як окрема політична одиниця у 1054 р. проіснувало до фактичного знищення монголами Переяслава у 1239 р. У цей час його кордони значною мірою видозмінювалися під впливом постійної військової загрози з боку кочових племен та феодалного ділення країни.

Територія Переяславського князівства простягалася уздовж Середнього лівобережжя Дніпра по його лівих притоках – річках Трубежу, Супої, Сулі, Пелу включно до Ворскли та Орелі¹. В адміністративному відношенні Переяславське князівство поділялася на волості. Так, окрім власне Переяславської, на лівобережжі Десни, як його тимчасову складову дослідники виділяють Остерську волость. Остерська волость являла собою північний кордон Переяславського князівства на лівобережжі Десни, що дозволяв контролювати шляхи сполучення між головними містами Русі – Києвом, Черніговом та Переяславом. Її адміністративним центром був Остерський Городок, збудований Володимиром Мономахом у 1098 р. У якості прикордонної фортеці він проіснував до 1152 р.². На сході й півдні Переяславська земля межувала зі Степом. Аналізуючи загальні володіння переяславських князів упродовж X-XIII ст., М. Коринний виділяє такі волості: Остерська волость, Курське Посем'є, Вир'євська, Переяславська Україна, Ростово-Суздальська, Смоленська, Волинська, Турівська, Муромська, Новгородська, Поросся³.

Після зруйнування Переяслава у 1239 р. Переяславське князівство припинило своє існування. Разом з Половецькою землею його територія увійшла до Сарайської тьми. Займаючи межиріччя Дніпра та Волги, вона являла своєрідну буферну зону між Київською та Чернігівською тьмами. Про відповідні територіально-адміністративні зміни засвідчує й факт появи у 1269 р. переяславсько-сарайської єпархії та перенесення переяславської єпископської кафедри до столиці Золотої Орди – міста Сарай-Берке. Фактично відбулося

¹ Плахонін А. Г. Переяславське князівство / А. Г. Плахонін // *Енциклопедія історії України: Т. 8. Па – Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2011. – С. 144.*

² Коринний Н. Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. / Н. Н. Коринный. – К., Наукова думка, 1992. – С. 71, 73.

³ Коринний Н. Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. / Н. Н. Коринный. – К., Наукова думка, 1992. – С. 85.

зміщення релігійного центру з Переяслава до нової столиці. З 1279 р. до припинення існування у 1454 р. зазначена єпархія називалася Сарайською⁴.

У М. Максимовича знаходимо думку про продовження існування життя на спустошених територіях. «Города и села Украины были опустошаемы и прежде Батя, и после него, и между тем, они возобновлялись своим же народом, не покидавшим родных пепелищ. Оттого почти все города и села украинскія, помянутые в наших древних летописях, существуют поныне на своих местах и с своими прежними именами, иногда измененными»⁵. Вказуючи на цю обставину, М. Максимович вважає заселеність території очевидним фактом, адже на його думку: «безлюдные степи и пустыя урочища были бы немы для новых пришельцев и не сказали бы им своих древне-русских имен»⁶.

Дослідники О. Юрченко та С. Вовкодав наводять такі топонімічні назви, що збереглися до сьогодні у межах околиць Переяслава (Переяславль) з давньоруського часу: с. Мазінки (Мажеве сільце), м. Баришівка (Баруч), с. Віненці (Воїнь), с. Дем'янці (Демінеск), урочище Піщане (Пісочен), урочище Янчине Сільце (с. Городище), урочище Яненки (с. Мала Каратуль), ур. Беренда (с. Лецьки), р. Стряків (с. Строкова)⁷.

У адміністративному підпорядкуванні Золотої Орди Переяславщина перебувала до 1362 р. Тоді Переяслав увійшов до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського⁸. У 1471 р. з ліквідацією Київського князівства територія Переяславщини увійшла до новоутвореного Київського воєводства.⁹ У XVI-XVII ст. існує Переяславське староство. На початок XVII ст. до нього входили Переяслав та містечка Гельмязів, Биков, Яготин, Яблонів¹⁰.

У XVII ст. бере свій початок формування нової адміністративної системи. Упродовж 20-40 рр. виділяються полкові та сотенні міста в значенні фактичних адміністративних центрів. Найвірогіднішою датою виникнення Переяславського полку вважається 1625 р. За польською «Ординацією» його сотенний поділ на 1638 р. включав такі сотні: Переяславська 1-ша, Переяславська 2-га, Яготинська, Лубенська, Богущківська, Кропивнянська, Іркліївська, Березанська, Биківська, Бориспільська, Миргородська¹¹.

Говорячи про спадковість адміністративних традицій, що склалися внаслідок військово-політичних та соціально-економічних умов у південноруських князівствах, М. Максимович порівнює посаду тисяцького у давньоруському Переяславі з посадою переяславського полковника у козацький час. «Очевидно, что должность тысяцкаго в

⁴ Юрченко О. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII-XV ст. / О. Юрченко, С. Вовкодав // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 32.

⁵ Максимович М. Собрание сочинений : [в 3 т.] ; Т. 1 : Отдел исторический. / М. Максимович. – Киев: Тип. М. П. Фрица. – 1876. – С. 654-655.

⁶ Максимович М. Собрание сочинений : [в 3 т.] ; Т. 1 : Отдел исторический. / М. Максимович. – Киев: Тип. М. П. Фрица. – 1876. – С. 655.

⁷ Юрченко О. В. Пізньюсередньовічна Переяславщина за археологічними, топонімічними та писемними джерелами / О. В. Юрченко // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 124.; Юрченко О. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII-XV ст. / О. Юрченко, С. Вовкодав // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 32.

⁸ Бузян Г. М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г. М. Бузян, Л. М. Набок, М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря. – К.: Міленіум, 2007. – С. 164.

⁹ Бузян Г. М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г. М. Бузян, Л. М. Набок, М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря. – К.: Міленіум, 2007. – С. 164.

¹⁰ Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. М. Заруба. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 78.

¹¹ Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. М. Заруба. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 15.

княжеской Украине была та же, что должность полковника в Украине козацкой: военачальник и градоначальник; древне-русские соцкіе были то же что козацкіе сотники; имя тысячи заменилось именем полка»¹².

Упродовж існування Переяславський полк як адміністративно-територіальна одиниця складався з різної кількості сотень. Його територія зазнавала суттєвих змін у зв'язку з військово-політичною ситуацією.

Нижче окреслимо часово-просторову динаміку цих змін. Так, у 1649 р. у військово-адміністративному значенні Переяславський полк поділявся на 19 сотень. Його кордони включали: на півночі Моровськ, на Півдні – Гельм'язів на Сході – Вороньків, на Заході – Яготин. У 1654 р. з Переяславського полку до Київського полку відійшли північні сотні: Остерська, Козелецька, Заворицька. У 1658 р. до нього ввійшла Кропивнянська сотня. У 1663 р. – Ірклівська. У 1667 р. до Київського полку перейшли Гоголівська та Моровська сотні. До Переяславського включились з Київського – Бубнівська та Ліпльавська, з Черкаського – Домонтовська, Золотоніська, Піщанська; з Канівського – Трахтемирівська. Територія Биківської сотні увійшла до Басанської. За гетьмана І. Самойловича у 1672 р. Переяславський полк налічував 21 сотню: шість Переяславських, Баришівську, Басанську, Березанську, Бориспільську, Бубнівську, Воронківську, Гельм'язівську, Домонтовську, Золотоніську, Кропивнянську, Ліпльавську, Піщанську, Ірклівську, Трахтемирівську, Яготинську. У 1723 р. до Переяславського полку входило 17 сотень. У 1724 р. кількість Переяславських сотень скоротилася до двох. У 1752 р. до Київського полку відійшла Бориспільська сотня. У 1757 р. із сіл Ірклівської сотні було утворена Канівцівська сотня. У 1764 р. відновлено Переяславську 3-тю сотню. На 1781 р. полк включав 18 сотень: три Переяславські, Баришівську, Басанську, Березанську, Бубнівську, Воронківську, Гельм'язівську, Домонтовську, Золотоніську, Ірклівську, Канівцівську, Кропивнянську, Ліпльавську, Піщанську, Трахтемирівську, Яготинську.

В умовах поступової інкорпорації Росією території Гетьманщини, відбулися нові адміністративні зміни, що з рештою призвели до ліквідації полково-сотенної системи управління. Так, 18 грудня 1708 р. при розподілі Російської імперії на вісім губерній Переяслав було віднесено до Київської губернії. 29 травня 1719 р. губернії було розділено на частини – провінції. Переяслав був приписаний до Київської провінції Київської губернії¹³. До 1764 р. Переяслав залишався у статусі полкового міста. До однойменного полку на той час входило 19 сотень¹⁴. Указом Сенату від 16 вересня 1781 р. полковий устрій Гетьманщини було скасовано. У січні 1782 р. її територія розділилася на три намісництва – Новгород-Сіверське, Київське та Чернігівське¹⁵.

Упродовж 1782 р. територія Гетьманщини остаточно розподілилася у складі вищевказаних, а також Катеринославського намісництва¹⁶. Перші три утворювали Малоросійське генерал-губернаторство, яке очолював граф П. Румянцев-Задунайський¹⁷. До

¹²Максимович М. *Собрание сочинений: [в 3 т.]; Т. 1: Отдел исторический.* / М. Максимович. – Киев: Тип. М. П. Фрица. – 1876. – С. 657.

¹³Городские поселения в Российской империи. Т. 4. – Петербург, 1864. – С. 179.

¹⁴Городские поселения в Российской империи. Т. 4. – Петербург, 1864. – С. 181.

¹⁵Заруба В. М. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.* / В. М. Заруба. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 35.

¹⁶Заруба В. М. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.* / В. М. Заруба. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 36.

¹⁷Заруба В. М. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.* / В. М. Заруба. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 37.

складу Київського намісництва увійшли території колишніх полків: Київського, Прилуцького, Переяславського, Лубенського, Миргородського та трьох сотень Гадяцького. Натомість на цих землях утворилося одинадцять повітів – Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Голтвянський, Градизький та Золотоніський¹⁸.

Територія Переяславського полку з наявними у ньому на той час 18 сотнями розподілилася у восьми з них, а саме: Городиському (сотні – Іркліївська, Канівська, Кропивнянська), Золотоніському (сотні – Бубнівська, Гельмязівська, Домонтівська, Золотоніська, Іркліївська, Канівецька (Канівцівська), Кропивнянська, Ліпльавська, Переяславська 2-га, Піщанська, Яготинська), Київському (сотня – Вороньківська), Козелецькому (сотні – Басанська, Березанська, Бубнівська), Остерському (сотні – Баришівська, Басанська, Березанська), Переяславському (сотні – Березанська, Гельмязівська, Переяславська 1-ша, Переяславська 2-га, Переяславська 3-тя, Трехтимирівська, Яготинська), Пирятинський (сотні – Басанська, Яготинська), Хорольський (сотня – Кропивнянська)¹⁹.

За наведеними даними слідує, що найбільша кількість сотень колишнього Переяславського полку (фактично їх частини) увійшло до Золотоніського повіту – 11. До Переяславського повіту – 7. Окремі з сотень, а саме 9 з 18, виявилися розділені між кількома повітами. Зокрема: Басанська (повіти – Козелецький, Остерський, Пирятинський), Березанська (повіти – Козелецький, Остерський, Переяславський), Бубнівська (повіти – Золотоніський, Козелецький), Гельмязівська (повіти – Золотоніський, Переяславський), Іркліївська (повіти – Городиський, Золотоніський), Канівецька (повіти – Городиський, Золотоніський), Кропивнянська (повіти – Городиський, Золотоніський, Хорольський), Переяславська 2-га (повіти – Золотоніський, Переяславський), Яготинська (повіти – Золотоніський, Переяславський, Пирятинський).

З 1781 р. у складі Київського намісництва існує Переяславський повіт. 29 серпня 1797 р. Переяслав, як повітове місто, був приєднаний до новоствореної Малоросійської губернії²⁰. 27 лютого 1802 р. Малоросійська губернія була розділена на Полтавську та Чернігівську. 24 квітня 1802 р., та пізніше, 15 березня 1804 р., Переяслав набув статусу повітового міста у Полтавській губернії²¹. Завдяки урядовим реформам 1802-1810 рр. територія т.зв. підросійської України була розділена на дев'ять губерній: три лівобережні (Чернігівська, Полтавська, Харківська), три правобережні (Київська, Подільська, Волинська), три південні (Катеринославська, Херсонська, Таврійська). У цей час Переяслав стає повітовим центром Полтавської губернії. Станом на другу половину XIX ст. у Полтавській губернії було 17 міст, 1 посад, та 94 містечка²². У «Записках о Полтавской губернии» М. Арандаренком у підрозділі «Границы и пределы» подано перелік її 13 частин – повітів. З-поміж яких: Полтавський, Костянтиноградський, Зінківський, Гадяцький, Роменський, Лохвицький, Миргородський, Хорольський, Кобеляцький, Кременчуцький, Золотоніський, Лубенський, Пирятинський, Прилуцький та Переяславський²³. Переяславський повіт

¹⁸ Заруба В. М. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.* / В. М. Заруба. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 35.

¹⁹ Заруба В. М. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.* / В. М. Заруба. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 36-37.

²⁰ *Городские поселения в Российской империи. Т. 4. – Петербург, 1864. – С. 179.*

²¹ *Городские поселения в Российской империи. Т. 4. – Петербург, 1864. – С. 179.*

²² *Городские поселения в Российской империи. Т. 4. – Петербург, 1864. – С. 811.*

²³ Арандаренко Н. *Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году: в 3 ч. / Николай Арандаренко. – Полтава: В тип. Губерн. Правления, 1848 – 1852. Ч. 1. – 1848. – С.1.*

складався з 16 волостей: Баришівської, Березанської, Бориспільської, Войтовської, Воронківської, Дем'янської, Лехнівської, Переяславської, Помокельської, Рогозовської, Скопечкої, Студениківської, Ташанської, Хоцьківської.²⁴

На початку встановлення радянської влади у короткий проміжок з 1921 по 1932 рр. відбулися динамічні адміністративні перетворення, наслідком яких став вихід Переяславщини з меж Полтавщини та її фактичне включення до Київщини. Зміна її площі та кордонів позначилася також зміною назв відповідних утворень, центром яких виступав Переяслав.

Так, 27 квітня 1921 р. було видано постанову ВУЦВК «Про включення Переяславського повіту до складу Київської губернії». Територію губернії на вказаний час склали 12 повітів і 200 волостей. До Переяславського повіту увійшло 17 волостей: Баришівська, Березанська, Бориспільська, Війтовецька, Воронківська, Дем'янецька, Єрковецька, Іванківська, Лехнівська, Переяславська, Помоклівська, Рогозівська, Скопечка, Студениківська, Сулимівська, Ташанська та Хоцьківська²⁵.

Унаслідок подальшого реформування адміністративна система набула такого вигляду: повіти були замінені округами, а волості перетворилися на райони. У свою чергу райони склалися з окремих дрібніших одиниць – волостей. Таким чином назва волость продовжила існувати, але в іншому адміністративному значенні.

7 березня 1923 р. згідно з постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про адміністративно-територіальний поділ Полтавщини» було визначено сім окружних (повітових) центрів. До двох з них – Золотоноської округи з центром в м. Золотоноша та до Прилуцької округи з центром в м. Прилуці (суч. Прилуки) увійшла частина території колишнього Переяславського повіту. Так, до першої, крім Золотоноського і Пирятинського повітів, увійшла така частина Переяславщини – Переяславський район, що складався з п'яти волостей – Переяславської, Помокельської, Студениківської, Ташанської та Дем'янцівської. Також до Гельмязівського району цієї округи було віднесено Хоцьківську волость²⁶.

До другої округи крім частин Прилуцького, Пирятинського та Лохвицького повітів увійшла інша частина Переяславщини. А саме, Лехнівський район цієї округи склали однойменна Лехнівська, Війтиська та Березанська волості колишнього Переяславського повіту²⁷.

Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про адміністративно-територіальний поділ Київщини» від 7 березня 1923 р. було визначено утворення Київської округи з включенням до неї частини Переяславського повіту. А саме Бориспільської, Іванківської і Сулимівської волостей, що у такому складі сформували

²⁴ *Волости и важнейшие селения Европейской России : По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел : Вып. 1 - 8. - СПб. : Центр. статист. комитет, 1880-1886. - 8 т. Вып. 3 : Губернии Малороссийские и юго-западные : [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская]. - 1885. - С. 77-79.*

²⁵ *Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918-2010 роки : довідник / автор-упорядник Корінний М. М. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – С. 14, 16.*

²⁶ *Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1923 рік. – Харків: 4-а друкарня Трансдруку, 1924. – 622 с. – (Видання Народнього комісаріату юстиції). Відділ 1. Ч. 1–19. – С. 595.*

²⁷ *Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1923 рік. – Харків: 4-а друкарня Трансдруку, 1924. – 622 с. – (Видання Народнього комісаріату юстиції). Відділ 1. Ч. 1–19. – С. 596.*

Боришпільський район; Воронківської, Рогозівської і Ерковецької волостей – Рогозівський район; Баришівської та Скопечької волостей – Баришівський район²⁸.

Окремі адміністративні перетворення Переяславщини відбулися у 1925 р. Зокрема, постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 13 березня 1925 р. «Про зміни адміністраційно-територіального поділу Полтавщини» було визначено наступні зміни. У п. 7. зокрема йшлося: «перечислити с.с. Войниці, Лецьки й Цибли Гельмязівського району, Золотоноської округи до складу Переяславського району тої самої округи». У п. 8. – «Перечислити с.с. Горбані й Чопилку Переяславського району Золотоноської округи до складу Гельмязівського району тої самої округи»²⁹.

10 червня 1925 р. вийшла Постанова всеукраїнського центрального виконавчого комітету й ради народних комісарів УСРР «Про скасування Золотоніської Округи й зміну адміністраційно-територіального поділу Полтавщини». За нею територія Переяславського району приєднувалася до Київської округи. Територію Гельмязівського району цієї округи, куди входила Хоцьківська волость колишнього Переяславського повіту, віднесено до складу Черкаської округи на Київщині³⁰.

Отже, у проміжку 1921-1925 рр. існували такі адміністративні одиниці: Переяславський повіт (існував як складова Полтавської губернії), Переяславська волость (існувала як складова однойменного повіту, потім як окрема волость Переяславського району Золотоніської округи, а згодом як район Київської округи), Переяславський район (існував як складова Золотоніської, а згодом Київської округ). Крім того, окремі частини Переяславщини відійшли до інших районів та округ, втративши адміністративний зв'язок з Переяславщиною.

Постановою ІХ Всеукраїнського З'їзду Рад «Про перехід на трьохступневу систему управління на Україні» в УСРР була впроваджена т.зв. триступнева система адміністративно-територіального поділу³¹.

3 червня 1925 р. Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом було видано постанову, за якою до 1 липня 1925 р. апарат центральних відомств і установ УСРР реорганізовувався стосовно до вищеназваної системи на підставі структури затвердженої Радою Народних Комісарів УСРР³².

З 1 серпня 1925 р. було скасовано адміністративно-територіальний поділ України на губернії. Її територія розподілилась на 41 округу. Територію Переяславського району було віднесено до складу Київської округи. У своїй структурі він налічував 28 сільських рад³³.

За статистичними даними перепису 17 грудня 1926 р. Переяславський район включав у себе 73 селища. 3-поміж яких Переяслав з передмістям – Підварками, а також 39 сіл, 29 хуторів. До складу населених пунктів входили також три «залізничні будки»³⁴.

²⁸ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1923 рік. – Харків: 4-а друкарня Трансдруку, 1924. – 622 с. – (Видання Народнього комісаріату юстиції). Відділ І. Ч. 1–19. – С. 575.

²⁹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік / Рада Народних Комісарів УСРР. – Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. – 1785 с. – (Видання Народнього комісаріату юстиції). 1925. Відділ І. Ч. 12. – С. 197.

³⁰ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік / Народний комісаріат юстиції. – Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. – 1785 с. 1925. Відділ І. Ч. 32. – С. 476; Адміністраційно-територіальний поділ У.С.Р.Р. при 3-х ступневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). – Х.: Вид-во ВУЦВК «Червоний Друк», 1925. – С. 22.

³¹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік / Народний комісаріат юстиції. – Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. – 1785 с. 1925. Відділ І. Ч. 49–50. – С. 564–567.

³² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік / Народний комісаріат юстиції. – Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. – 1785 с. 1925. Відділ І. Ч. 29–30. – С. 435–437.

³³ Адміністраційно-територіальний поділ У.С.Р.Р. при 3-х ступневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). – Х.: Вид-во ВУЦВК «Червоний Друк», 1925. – С. 45.

У 1930 р. було ліквідовано Київський округ і Переяслав, як адміністративний центр району підпорядковувався безпосередньо м. Харкову³⁵.

З утворенням 27 лютого 1932 р. Київської області Переяслав, існує як адміністративний центр Переяславського району, що включав 1 міську та 46 сільських рад.³⁶

З початку нацистської окупації, що тривала з 17 вересня 1941 р. до 21 вересня 1943 р. Переяслав понад одинадцять місяців перебував під юрисдикцією військової адміністрації. 1 вересня 1942 р. місто перейшло під контроль цивільної адміністрації. З організацією органів цивільного управління Переяславщина увійшла до складу Рейхскомісаріату «Україна», утвореного згідно декрету Гітлера від 20 серпня 1941 р. До кінця окупації Переяслав був адміністративно-територіальним центром Переяславського гебіту (району), до якого також увійшла територія колишніх Баришівського та Березанського районів. У адміністративному відношенні Гебітскомісаріат «Переяслав» входив до генерального округу «Київ»³⁷.

Постановою Президії Верховної Ради УРСР, Ради народних комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1943 р. та Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 жовтня 1943 р. місто Переяслав було перейменовано на Переяслав-Хмельницький³⁸. 11 березня 1944 р. відповідним чином був перейменований і район³⁹.

У 1960-1970 рр. у межах Переяслав-Хмельницького району відбувався процес будівництва Канівського водосховища, сучасний ареал якого остаточно окреслився у 1975 р. Станом на 1 січня 1972 р. Переяслав-Хмельницький район нараховував 1 міську раду, 20 сільських та 60 сільських поселень⁴⁰. До зони затоплення потрапили населені пункти п'яти сільських рад, села – Зарубинці, Монастирок, Трахтемиров, Андруші, В'юнище, Городище, Коцинці, Комарівка, Підсінне, Циблі, а також хутори зазначеної місцевості⁴¹.

Представлена розвідка не претендує на вичерпне розкриття теми, а лише окреслює діапазон її потенційного вивчення. У межах дослідження процесів історичного адміністративного розвитку Переяславщини, дана публікація є спробою здійснити огляд основних хронологічних та історичних етапів її становлення виділяючи в окремий сегменту краєзнавчих пошуків. Таким чином проведений огляд демонструє, що Переяславщина, як історично-просторова локація зазнавала чисельних трансформацій відповідно до політичної ситуації. Аналіз її адміністративно-територіальних змін в окремі часові періоди дозволяє чітко вказати об'єкт краєзнавчих студій, зауваживши його, в першу чергу, на незмінних

³⁴ Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 року / Київське округове статистичне бюро. – К., 1927. – С. 53-55.

³⁵ Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918-2010 роки : довідник / автор-упорядник Корінний М. М. – Біла Церква: Видавець Пионківський О. В., 2012. – С. 35

³⁶ Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918-2010 роки : довідник / автор-упорядник Корінний М. М. - Біла Церква: Видавець Пионківський О. В., 2012. – 304 с. : іл. – С. 37; Короткий статистично-економічний довідник Київської області 1932 року з адміністративною картою області / Організаційний комітет Київської області. – К., 1932. – 200 с. – С.4-5.

³⁷ Гончаренко О. Переяслав окупаційний: нові факти та наукові інтерпретації (1941-1943 рр.). / О. Гончаренко // Наукові записки з Української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 21. – С. 276.

³⁸ Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 13 жовтня 1943. – С.1.

³⁹ Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918-2010 роки : довідник / автор-упорядник Корінний М. М. – Біла Церква: Видавець Пионківський О. В., 2012. – С. 53.

⁴⁰ Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: від 1 січня 1972 року. Вид. перше / Упоряд. Д. О. Шелягін; Відп. ред. В. І. Курненко. Відділ в питаннях роботи рад Президії Верховної ради Української РСР. – К.: Вид-во політичної літератури, 1973. – С. 204.

⁴¹ Горбовий О. Будівництво Канівського водосховища: трансформація поселенських структур Переяславщини. / Олександр Горбовий // Матеріали міжвузівської студентської наукової конференції [«Сучасна молодіжна наука в Україні»] (м. Переяслав-Хмельницький, 24 листопада 2011 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 13.

ділянках, що входили до структури відповідних різночасових утворень з центром у Переяславі. Аби окреслити відповідний просторовий ареал, відносно різних часових меж, варто запропонувати загальний універсальний термін «історична Переяславщина», що позначатиме самодостатні хронологічні проміжки. Це дозволить сприймати цей регіон не лише у сучасному адміністративному вигляді, а й побачити його еволюцію та динаміку відповідних змін у часово-просторовій перспективі. Отже, очевидним постає те, що означена проблема потребує подальшого комплексного вивчення, в тому числі шляхом поглиблення студій з історичного краєзнавства.

Taras Nahaiko
(Pereyaslav-Khmelnyskyi)

SPATIAL AND TIME CRITERIA OF LOCAL HISTORY RESEARCH: PEREYASLAV REGION

Within the theoretical and methodological analysis of local history researches the evolution of administrative and territorial changes of Pereyaslav region as a separate historical region is considered in the article.

Keywords: *local history, Pereyaslav region, territory, administrative and territorial structure.*

УДК 069

Руслана Маньковська
(Київ)**МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ:
ПИТАННЯ СТРУКТУРИ ТА ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ**

У статті висвітлюється проблема формування музейного простору України в умовах сучасного інформаційного суспільства, подається визначення терміну «музейний простір», розглядаються його структурні складові, приділено увагу перспективам розвитку із залученням новітніх технологій та методів роботи, дослідження музейної аудиторії.

Ключові слова: музей, музейний простір, відвідувач, музейне меценатство, комунікаційні технології.

У сучасному інформаційному суспільстві, динамічний розвиток якого відчутний в усіх галузях людської діяльності, постали серйозні виклики, зокрема перед сферою культури щодо просування її набутоків до споживача. Очевидно, що новітні технології значно розширили інтеграційні можливості культурного продукту, водночас спонукали інституції до пошуку нестандартних форм комунікації. Виразно ці тенденції проявилися в музейній галузі. Варто відзначити, що, розглядаючи музей як соціокультурний феномен, ми спостерігаємо як невпинно розширюється та урізноманітнюється його традиційне поле діяльності, як у наш час розсуваються кордони музейного простору. Часто вживане в науковій і популярній літературі поняття «музейний простір» немає остаточного визначення і, на нашу думку, потребує чіткого формулювання, а також означення його структури та потенціалу інтеграції в світовий обшир. Зважаючи на зростаючу роль музеїв у суспільному житті та їх можливості в соціокультурних перетвореннях, можна окреслити, що музейний простір – це динамічна багаторівнева форма співдіяльності музею та суспільства, результатом якої є пізнання культурного надбання людства музейними засобами. Структуру музейного простору складають, насамперед, державні, відомчі, громадські, приватні музеї, а також причетні до музейної справи інституції та особистості. За направленістю формування музейного простору можна виділити внутрішню, пов'язану з діяльністю безпосередньо у стінах музею, і зовнішню – за межами музейного закладу.

Для музеїв традиційними формами спілкування з відвідувачами залишаються експозиційно-виставкова, видавнича робота, проведення просвітницько-пізнавальних заходів, зокрема, засідань тематичних клубів, організація спектаклів, концертів, оригінальних свят тощо. Однак перехід від класичного бачення музею до нетрадиційних форм, поглиблення терміну «музейний предмет» і пошук нових інтерпретаційних моделей в експозиціях, де мають бути представлені не лише автентичні пам'ятки, але й предмети та явища для відображення певних «ідей», «образів» нематеріальної культури тощо, покликав до життя оригінальні форми музейної діяльності, зумовив створення спеціальних музейних структур. Зокрема, Національний центр мистецтв і культури імені Жоржа Помпіду та Місто науки і техніки Ла Віллет у Парижі, Музейний квартал у Відні, «Музеон» у Гаазі, в яких поєдналися екскурсії, лекції, пластичні мистецтва, книги, музика, кіно, театр, аудіовізуальні програми, дидактичні ігри. Виникають музейні заклади для дітей, що набувають усе більшого поширення у Європі.

Трансформацію сутності музею із середовища автентичних предметів у музейний простір соціокультурного змісту з орієнтацією на потреби людини спостерігаємо і в Україні. Музейники розробляють спеціальні програми для людей похилого віку та з обмеженими можливостями, сімейної аудиторії, переселенців, ветеранів АТО, робота з якими вимагає спеціальних професійних навиків. Щоб заохотити сучасного відвідувача прийти до музею, впроваджуються проекти новаторського характеру, наприклад, акція «Ніч музеїв». Уперше така міжнародна дія була проведена 1997 р. у Берліні. 2008 р. до всесвітньої акції долучились музеї України.

Важливими засобами формування музейного простору є проведення наукових конференцій, музейних читань, круглих столів, видавнича діяльність. Підготовка наукових праць і збірників, довідників та путівників, описів колекцій сприяє поширенню відомостей про збірки музею та його діяльність, поглибленню діалогу між музеєм і відвідувачем.

Значному розгортанню музейного простору сприяє діяльність музеїв на громадських засадах, на які в Україні завжди існував суспільний запит. Вже у незалежній державі громади отримали можливість створювати експозиції про маловідомі, заборонені, викреслені тоталітарною владою сторінки української історії. У них представлені оригінали природничих, геологічних, археологічних, нумізматичних, етнографічних та інших колекцій, твори місцевих художників і народних майстрів, особисті речі видатних земляків тощо. Сучасний громадський музей, який об'єднує освітян, молодь, краєзнавців, громадських активістів, складає вагомую частину музейного простору, виступає ментально-формуєчим центром життя громади.

Серед громадського сектору музейного простору не можна обійти увагою діяльність громадських організацій. В Україні в цій царині діють Всеукраїнська асоціація музеїв, яка об'єднує сім заповідників, 23 музеї та одну галерею; Асоціація працівників музеїв технічного профілю; Асоціація музеїв та галерей Карпатського регіону; Асоціація музеїв та галерей міста Львова; Асоціація музеїв Долинщини з 29 музеями та музейними кімнатами Долинського району Івано-Франківської області; до анексії АР Крим функціонувала Асоціація музеїв і заповідників Криму. Такі об'єднання музеїв використовують для пошуків співпраці з колегами, реалізації різнопланових проектів, розширення комунікаційних можливостей із суспільством. Разом їм вдається більш ефективно впливати на органи державної та місцевої влади, здійснювати заходи щодо охорони історико-культурного надбання країни, вирішувати питання соціального захисту працівників галузі.

Останнім часом активно вливаються до музейного простору країни приватні музеї, які розглядаємо однією із форм музейного меценатства. Їхні колекції стають більш відкритими для публічного доступу та наукових досліджень, а характерною рисою їх діяльності є різноплановість. Поряд із колекціонуванням більшість з них здійснює науково-дослідницьку, реставраційну, експозиційно-виставкову, культурно-просвітницьку, комунікативну, освітню, видавничу роботу. У 2014 р. в Києві започатковано Фестиваль вільних музеїв за участю закладів недержавної форми власності України. Організатором заходу виступили журнал «Музеї України» та Український інститут воєнної історії. За матеріалами форуму готується каталог музеїв, який відтворює діяльність громадського та приватного музейництва в Україні. Нині із декількох тисяч існуючих музеїв до каталогу увійшла понад сотня¹. Така громадська ініціатива дає більш точне уявлення про музейний простір.

¹ Про оргкомітет Фестивалю вільних музеїв // Научно-производственная фирма «Танаус». URL: http://fremus.at.ua/publ/pro_orkomitet_festu_vilnikh_muzejiv/1-1-0-42.

Серед впливових факторів формування музейного простору відзначаємо культурницьку діяльність меценатів. У нашій країні музейне меценатство лише відроджується, хоч у світі активно практикується підтримка культурно-просвітницької галузі приватними особами. До прикладу, в Америці сучасні музеї на 85% фінансуються за рахунок внесків добровольців². Великі перспективи такої взаємодії, безперечно, позитивні для суспільства, нагальним питанням залишається визначення відповідних правових норм розвитку музейного меценатства в Україні. Усе частіше з'являються заможні люди з готовністю жертвувати на розвиток культури та збереження пам'яток. Однією з таких подій став проведений в 2013 р. конкурс серед українських музеїв «Динамічний музей», спрямований на модернізацію, оновлення підходів і методів роботи, формування стратегії розвитку закладу. Зауважимо, що не всі музейні колективи готові до змін: на 600 розісланих до музеїв заявок відгукнулись лише 25. Меценатську підтримку отримали п'ять закладів.

Як зазначалось, музейний простір – це динамічна величина, пов'язана з проникненням музейного продукту в розгалужену систему комунікацій. Тому важливою проблемою виступає вивчення інтеграційного потенціалу музейного простору. Наголошуючи на злободенному завданні музеїв налагоджувати тісні контакти з відвідувачами, констатуємо, що у їхнє життя поступово входять музейний маркетинг (дослідження споживчих смаків, формування попиту та задоволення потреб у сфері музейних та супутніх послуг), фандрайзинг (пошук та робота зі спонсорами), PR та реклама, на зміну адміністративним методам управління приходять ринкові, соціально-психологічні, партнерські³. Наразі в суспільстві ще не існує системної співпраці між музеями і засобами масової інформації, які володіють широкими можливостями впливу на аудиторію. У штаті більшості закладів відсутні фахівці з Public Relations, не функціонують інформаційні відділи, музейники не завжди готові говорити музейними артефактами на сучасні теми, зуміти віднайти в музейному предметі не лише його неповторність, але й актуальність.

Формування музейного простору передбачає використання сучасних форм взаємодії музею і суспільства, спрямованих на залучення до музейного поля якомога ширшої аудиторії, що різняться за соціальною, професійною, віковою та іншими ознаками. Для цього в музеях реалізуються спеціальні програми з глибокого дослідження своєї аудиторії, визначення її базових знань, навиків, вікових особливостей, уподобань тощо. Питання взаємодії музею і відвідувача піднімались у 2014 р. у Берліні на Першій європейській конференції з дослідження та оцінки музейної аудиторії. Зважаючи, що в Україні відвідування музеїв ще не стало важливою потребою, то актуальність цієї проблеми очевидна. В Європі існує термін «людина музейного типу», що включає, окрім соціальних, освітніх характеристик, і досвід відвідування музеїв. Соціологічні дослідження, проведені, зокрема, фахівцями Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна та Київського міжнародного інституту соціології, відтворюють нам соціологічний портрет українського відвідувача музеїв: майже третина їх ходить до музею один чи два рази на рік, а 8,3% – ніколи не відвідували музей⁴, три чверті – жінки, більшість – люди з вищою освітою, що

² Матт Г. *Культура і гроші*. / Г. Матт, Т. Флатц, Ю. Льодерер // *Музей – підприємницька діяльність. Практичний poradnik*. – К., 2009. – С. 18.

³ Міненко Л. *Музейний адміністративний менеджмент*. / Л. Міненко // *Музейна справа та освіта в Україні. Матеріали наукової конференції*, Київ, 13–14 листопада 2014 р. URL: <http://www.museum.dp.ua/news0254.html>

⁴ Соціологічне опитування «Музеї України» // *Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. Яворницького*. URL: <http://www.museum.dp.ua/news0254.html>

підтверджує європейські тенденції, де «люди музейного типу» – це переважно інтелектуали, для яких пізнання є важливим компонентом життя і дозвілля. Дослідження музейної аудиторії, яка є основною компонентою музейного простору, дозволили виокремити її основні характеристики, бажання і потреби⁵, вибудовувати стратегічні напрями подальшого удосконалення діалогу, приділяти увагу розширенню форм і методів роботи, впроваджувати новітні інформаційні технології, створювати товариства сприяння музею, залучати волонтерів до музейної діяльності тощо.

Активному розширенню зовнішньої направленості музейного простору сприяли формування впродовж другої половини ХХ століття новітніх культурних парадигм у суспільстві та модернізаційні процеси в музейній галузі, які спричинили появу нових концепцій, зокрема напряму «нова музеологія». З'явилися експериментальні музейні заклади, поле діяльності яких сягнуло за межі музею. Тепер значну увагу суспільства привертає не тільки музейний предмет, але і середовище, в якому він з'явився і зберігається. Виникають нові незвичні музейні форми, зокрема, екомuzeї (термін запропонував французький музеолог Юг де Варін у 1971 р.), за допомогою яких кожна громада може об'єктивно представити свою спадщину в автентичному культурно-історичному середовищі⁶. В Україні новий тип музейного простору розвивався з 1970-х рр. – як наслідок поширення об'єктивних процесів у європейському музейництві та постійного професійного пошуку, наукового і громадського подвижництва провідних дослідників, музеєзнавців, працівників музейної галузі⁷.

На формуванні музейного простору кардинально позначились бурхливий розвиток інформаційних технологій, використання комп'ютерних та телекомунікаційних програм. В Європі музеї почали застосовувати новітні досягнення техніки у своїй практиці наприкінці 1970-х рр., а вже на початку 1980-х рр. Лестерширський музей у Великобританії вперше запропонував інтерактивну експозицію та рекламно-інформаційний блок. Virізнюються в Інтернеті проекти Museum on line (<http://www.museum-online.com>) та Corbis (www.corbis.com), які дають можливість оглянути широку базу даних з високоякісними зображеннями шедеврів світових музеїв та приватних колекцій, а при необхідності, за окрему оплату, замовити слайд або файл⁸. Привабливими для користувачів Інтернету є сайти музеїв Німеччини, Англії, Франції, США та інших країн. Щоб зробити світ культури відкритим для європейської громадськості, щоб його досягненнями міг скористатися кожен для навчання, роботи чи задоволення, у 2007 р. був створений, а у 2008 р. відкритий інтернет-портал «Європіана» (<http://www.europeana.eu/portal/partners.htm1>), який містить близько 50 млн. культурних артефактів із понад 2 тис. установ із усієї Європи. Музеї, бібліотеки, архіви, заклади культури, товариства представляють оцифровані картини, музейні предмети, книги, фільми, архівні документи від найдавніших часів до сучасності. Ідея такого проекту належить керівникам європейських держав, які у 2005 р. звернулись до Європейської комісії про необхідність створення Європейської електронної бібліотеки. Головний сервер знаходиться у Нідерландах⁹. Україна була представлена 145-ма

⁵ Рудик Г. «Музейна людина»: колективний портрет українців, які відвідують музеї. / Г. Рудик // *Історична правда*. – 2013. – 15 липня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130138/>

⁶ Юрєнева Т. Ю. *Музей в мировой культуре*. / Т. Ю. Юрєнева. – М., 2003. – С. 457.

⁷ Маньковська Р. В. *Сучасний музей в соціокультурній динаміці*. / Р. В. Маньковська // *Історія України. Маловідомі імена, події факти*. Вип. 33. – К., 2006. – С. 106–118.

⁸ *Компьютерные технологии в музее. Учебное пособие*. – М., 1999. – С. 58.

⁹ *Європіана* // *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського*. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1471>

книжковими артефактами. У 2015 р. до європейської інтернет-мережі увійшла «Етнографічна колекція Кровець» із майже півтори тисячами унікальних предметів української старовини. Створений у 2014 р. ентузіастами із Києва, сайт «Кровець» (укриття для збереження скарбів) нині нараховує майже 1,8 тисяч зразків народного мистецтва з усіх куточків України, які знаходяться у музеях та приватних колекціях¹⁰. У 2013 р. до міжнародного порталу Google Art Project, де представлено понад 250 музеїв світу і понад 40 тис. пам'яток, приєдналися Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара» та Національний заповідник «Софія Київська»¹¹. Використання широких можливостей і переваг цифрових об'єктів у музейній галузі має великі перспективи, адже це сприяє доступу всіх зацікавлених до музейних колекцій, пізнанню духовних здобутків української та світової культури, налагодженню змістовного діалогу між музеєм і суспільством.

Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій спричинило виникнення новітніх музейних форм: «музею-форуму», «музею без кордонів», «пара-музею», «музею ідей», у музейній справі з'являється термін «віртуальний музей». Він не має ні часового, ні просторового обмеження, користувач сам обирає тему екскурсії, обсяг інформації, корегує тривалість комунікації, однак побувати в безпосередній близькості з музейним предметом, відчутти автентичну пам'ятку чи настрій художнього твору йому навряд чи вдасться. Інтерактивні технології відкривають можливості креативним відео-шоу, панорамним проєкціям, віртуальним реальностям, аніматронікам¹². Останні використовуються в комп'ютерному моделюванні для відтворення певних предметів у русі, створення макетів тощо. Деякі українські музеї використовують новий сервіс на своїх сайтах – віртуальна екскурсія як додатковий спосіб підвищити відвідування веб-сайту музею, пропонуючи користувачеві унікальну подорож, наприклад, екскурсію експозицією та фондами, освітні програми для школи тощо. Новітні технології удосконалюють музейний простір. Музеї вкрай потребують інноваційних підходів в оновленні експозицій. 15 сучасних експозицій розроблено і здійснено в «Майстерні музейних проєктів» (<http://museum-design.com.ua/about>). Близько 40 проєктів реалізовано в науково-інноваційному підприємстві «Лабораторія «Динамічні моделі». Серед них Національний музей «Чорнобиль», музей «Золоті ворота» у Києві (<http://ru.museum.dp.ua/participant003.html>).

Новітні технології розсувають межі та удосконалюють музейний простір. Для об'єднання фондів українських музеїв у спеціальну базу даних, зорієнтовану на фахівців, музейників, науковців, туристів, студентів, дітей, тобто на широку аудиторію, був створений у 2005 р. веб-портал «Музейний простір України» (www.prostir.museum). Значну роботу проводить громадська організація «Центр розвитку музейної справи», яка започаткувала низку важливих проєктів, з'явилося спеціалізоване періодичне видання «Музейний простір», засновано Всеукраїнську рейтингову акцію «Музейна подія року», вдалося започаткувати вкрай необхідний музейний інформаційно-комунікаційний блок¹³ і розпочато роботу над створенням Музейного ресурсного центру, формуванням спеціалізованої музейної бібліотеки

¹⁰ Кровець приєднався до Europeana // Етнографічна колекція Кровець. URL: <http://krovets.com.ua/news/krovets-privyednavsya-do-europeana>.

¹¹ Белікова М. В. Запровадження інноваційних технологій в музеях України. / М. В. Белікова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 43 – С. 326–330.

¹² Матт Г., Флатц Т., Льодерер Ю. Культура і гроші. Музей – підприємницька діяльність. Практичний порадник. – К., 2009. – С. 111–117.

¹³ Коркодим О. Редактор «Музейного простору» Леся Гасиджак: «Минулорічний запал щодо Музею Майдану вже трохи спав». / О. Коркодим // Телекритика. URL: <http://www.telekritika.ua/kontekst/2015-09-18/111324>.

з питань теорії та практики музейної і пам'яткоохоронної роботи¹⁴. Інформацію про музеї можна відшукати на сайті антикварного салону (www.antiq.com.ua) у проекті «Всі музеї України в Інтернеті». За даними порталу «Музейний простір України», своє представництво в Інтернеті мають більш ніж 200 українських музеїв, хоча лише невелика їх частка створена за правилами музейного проектування¹⁵.

Комп'ютеризація музейної діяльності, входження музеїв у систему Інтернет сприяють інтенсифікації та підвищенню ефективності їх роботи, поглибленню функціональних можливостей, мобільності в підготовці виставок, проведенні реекспозицій, оцифруванню і повному використанню фондів збірок, створенню баз даних та управлінню ними. Значний досвід у створенні автоматизованої інформаційної системи з дослідження музейних збірок нагромаджено у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України. У результаті роботи над колекцією з 20-ти тисяч графічних робіт та малюнків XV–XX ст. з фондів Київського музею західного та східного мистецтва, Національного музею історії України, Сумського художнього та ін., була сформована уніфікована модель опису графічних творів, підготовлено методичні рекомендації щодо автоматизованої інформаційної системи пошуку, обробки даних обліку, збереження та реставрації друкованої графіки в збірках України¹⁶. Передбачається пошук та комп'ютерне опрацювання стародавніх друкарських форм, їх реставрація, друкування стародавніх відбитків українських майстрів гравюри.

Значно урізноманітнило музейний простір впровадження інноваційних рішень: аудіогіди, монітори, голографічні копії музейних предметів. У 2012 р. було відкрито Інтерактивний музей науки і техніки «Експериментаніум» на Подолі, в якому близько двісті п'ятдесят інтерактивних експонатів. Відвідувач може доторкнутися до природних явищ та наукових відкриттів, взяти участь у майстер-класах, лекціях, пізнавально-розважальних шоу, наукових гуртках. (<http://www.experimentanium.com.ua/museum/>).

Застосування в музейній галузі інтерактивних проєкцій 3D-технологій, 3D-зображень, 3D-сканувань дають можливість відтворити пам'ятку в її первинному вигляді, місце її знаходження, тим самим ознайомлюючи відвідувачів з історичними будівлями, які свого часу були пошкоджені чи зруйновані. Інтерактивна проєкція 3D-зображення людини також стає популярною в музейному просторі. Серед останніх технологічних нововведень в Україні – це використання QR-кодів. З 2013 р. у Музеї історії Києва, Національному музеї «Київська картинна галерея», Національному музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, на пам'ятках архітектури Києво-Печерського заповідника встановлені QR-коди. Тепер, сфотографувавши QR-код на мобільний телефон, можна отримати доступ до інформації про об'єкт. Для сканування необхідно встановити спеціальний програмний додаток на телефон QR Reader, QR Code Scanner, QuickMark. Важливо, що з ініціативою розробки та розміщення QR-кодів виступили співробітники науково-дослідного відділу мультимедіа технологій Києво-Печерського заповідника, які розробили спеціальний Інтернет-ресурс, що дозволить

¹⁴ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

¹⁵ Лук'янець Н. М. Сучасні інформаційні технології як складова музейного менеджменту. Матеріали міжнародної наукової конференції «Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору». Київ, 21-23 жовтня 2014 р. / Н. М. Лук'янець // НБУ ім. В. Вернадського. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/396>

¹⁶ Щеколдина Н. Создание автоматизированной информационной системы исследований украинской печатной графики в собраниях Украины. / Н. Щеколдина, О. Строчай // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. – К., 1999. – С. 44–45.

туристам мобільно ознайомитися з історією пам'яток українською, російською та англійською мовами¹⁷.

Характеризуючи основні складові музейного простору країни, можна констатувати, що він невіддільний від загальноукраїнського соціокультурного простору і охоплює всі верстви українського суспільства. Компонентами музейного простору виступають державні, відомчі, громадські й приватні заклади, організації та товариства активістів, які музейними засобами взаємодіють із громадськістю. Використання новітніх технологій дозволяє розширити межі музейного простору до світових, тому його розвиток набуває стратегічного значення в сучасній політиці України для функціональної взаємодії зі світовою спільнотою та формування власного іміджу держави. Цифрова індустрія, інтернет-ресурси, маркетинг, підприємництво у роботі музеїв спричинили з одного боку появу оригінальних моделей комунікації, осучаснили форми їх співдіяльності, з іншого – відкрили нові можливості інтеграції на глобальному рівні, суттєво розширили аудиторію спілкування. Враховуючи суспільне значення музеїв, неможливо перебільшити ролі музейного простору в процесах відстоювання самобутності національної культури у розмаїтті світових набутоків, відродження історичної пам'яті народу, утвердження його духовних засад, формування національної свідомості, без яких неможлива розбудова демократичного суспільства. Фундаментальні зміни у взаємодії суспільства і музею, викликані концептуальними новаціями в музейництві, сприяли розширенню музейного простору та глибокій інтеграції музею в сучасний соціум. Модернізаційні процеси в українському музейництві виявляють нові горизонти для розширення та удосконалення музейного простору країни, здатного ефективно впливати на вирішення соціогуманітарних проблем у суспільстві, успішно плекати його духовний світ.

Ruslana Mankovska
(Kyiv)

MUSEUM SPACE OF UKRAINE: THE QUESTION OF STRUCTURE AND INTEFRATION POTENTIAL

The article illustrates the problem of forming the museum space of Ukraine in the conditions of modern information society; the definition of the concept "museum space"; its structure components are examined; the attention is paid to the perspectives of its development with introducing the innovative technologies and methods and to the research of the museum audience.

Keywords: *museum, museum space, visitor, museum charity, communication technologies.*

¹⁷ Бєлікова М. В. Музейний менеджмент в Україні та світі: проблеми та перспективи. / М. В. Бєлікова, С. В. Гресь-Євреїнова // Запорізький національний технічний університет. – Економіка. Управління. Інновації. – 2013. – Вип. № 2 (10). URL URL: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?

УДК 94:334.784 (477.41)«18/19»

Олена Жам
(Переяслав-Хмельницький)**КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
ВІТЧИЗНЯНОГО МЛИНАРСТВА кін. XVIII – поч. XX ст.**

У статті розглядаються питання відображення борошномельних млинів на картографічних покриттях кін. XVIII – поч. XXI ст. Пам'ятки картографії розглядаються як носії інформації щодо видів млинів, їх статусу, щільності розташування, умовних позначок, змін у найважливіших показниках. У результаті аналізу автор доходить висновку, що картографічні покриття мають важливе значення для дослідження вітчизняного борошномельного виробництва, оскільки дозволяють конкретизувати місце розташування млинів.

Ключові слова: млини, карти, плани, картографічні креслення.

Сучасний підхід до вивчення історії вітчизняного млинарства передбачає розширення джерельної бази, за допомогою якої здійснюється дослідницька робота. На наше переконання, для вивчення млинарства доцільно застосовувати комплексний підхід, який комбінує дані різних наук: історії, історіографії, археології, архітектури, мистецтвознавства, джерелознавства. Суттєвим доповненням джерельної бази у вивченні млинарства є картографічні покриття: історичні, географічні, військові, топографічні карти, картографічні схеми (зображення річок, на яких відмічені місця розташування водяних млинів і гребель), план-схеми млинів, які збереглися до нашого часу та ін.

Для вітчизняної млинологічної науки важливо локалізувати розташування якомога більшої кількості давніх млинів як великих промислових, так і дрібнотоварних. Темою даної роботи став аналіз картографічних покриттів України кін. XVIII – поч. XXI ст. з метою виявлення й аналізу картографічних матеріалів, які можуть бути використані при дослідженні млинарства України кін. XVIII ст. – поч. XX ст., та визначення їх джерельної цінності. Детальне вивчення та порівняння картографічних джерел дає виняткову можливість всебічного дослідження територіальних змін млинарства і покращує розуміння ролі млинів в історії України.

Мета нашого повідомлення полягає в тому, щоб на основі вивчення картографічних джерел і здобутків історії, історіографії, географії та інших наук охарактеризувати особливості відображення млинів на території України в пам'ятках картографії з кін. XVIII ст. до сьогодні. Аналіз актуальних досліджень з історичного досвіду картографування млинів окресленого періоду свідчить, що ця важлива проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок в історії України.

На сьогоднішній день вітчизняними ученими зібрано значну інформацію про основні картографічні зображення, що відображають територію України, окремих її частин, населених пунктів. Вони різні за змістом, хронологією, обсягом інформації і технікою виконання.

Зображення млинів є важливим елементом змісту багатьох видів картографічних джерел, серед яких найбільше зацікавлення викликають спеціальні карти. Особливу цінність мають спеціальні картографічні покриття кін. XIX – поч. XX ст.: «Карта мельниц,

винокурених, маслобойних і пивоварених заводів Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської і Полтавської губерній» (1911), «Карта мельниц, винокурених, пивоварених, маслобойних і писчебумажних заводів і фабрик Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської і Полтавської губерній» (1912), «Карта мукомольного производства в России», укладена в 1894 р. Д. І. Никоненком¹. На цих картах показані сотні борошномельних млинів, найчастіше зустрічаються парові, водяні та вітряні млини. Зовсім не позначені топтаки, ймовірно, через їх незначні розміри та мобільність (схильність до переміщення). Заслуговує на увагу те, що до карт додаються окремі «довідники», «пояснювальні книги», в яких деталізовані відомості про позначені на картах млини. Зокрема, вказані дані про власників та орендарів млинів, адресу, вид млина і тип двигуна тощо. Особливо змістовною є карта й довідник до неї, укладений К. К. Мацяньським у 1912 р. На цій карті відмічені місця розташування тогочасних промислових підприємств й, зокрема, млинів в межах Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губерній. Основна увага приділена водяним млинам, поширеним на найбільших річках зазначених регіонів. Це пояснюється тим, що серед тогочасних промислових підприємств борошномельної галузі водяні млини були найбільш поширеними. Карту та довідник К. К. Мацяньського часто використовують у своїх дослідженнях учені різної спеціалізації. Так, наприклад, відомий дослідник антропогенних долинно-річкових ландшафтів і ландшафтно-технічних систем, до яких входять млини, дамби, гатки, греблі, кандидат географічних наук О. Д. Лаврик за матеріалами карти й довідника К. К. Мацяньського уклав список водяних млинів, розташованих у басейні Південного Бугу в межах Подільської та Київської губ., станом на поч. ХХ ст.:².

Назва млина та прізвище власника	Адреса	Двигун	Тип млина
Вальцьовий водяний млин графа К. К. Стадницького	м. Стара Синява, Літинський повіт	1 турбіна, 40 НР	водно-вальцьовий
Водяний вальцьовий млин М. А. Деменчука	м. Новокостянтинів, Літинський повіт	1 водяний двигун, 60 НР	водно-вальцьовий
Бузький млин Проскурівської міської управи	м. Проскурів	Локомотив Вольфа, 30 НР	паро-водяний
Березнянський вальцьовий борошномельний млин Садкевича	с. Березна, Літинський повіт	1 турбіна	водно-вальцьовий
Воронячинський паро-вальцьовий млин Управління державним майном	с. Воронячин, Літинський повіт	1 локомотив «Баденія», 30 НР	паро-водяний
Вальцьовий млин П. С. Раллі	с. Супрунів, Вінницький повіт	немає даних	водно-вальцьовий

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф.145, од. зб. 95 «Карта мельниц, мельниц, винокурених, маслобойних і пивоварених заводів Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської і Полтавської губерній [з рекламними об'явами]. Издание Л. М. Шахновецкого в городе Киеве. – 1:[1 050 000], 25 верст в дюйме. – К.: Типо-Литогр. «Прогресс», 1911. – 1 л.; Пояснительная книга к карте мельниц, винокурених, маслобойних і пивоварених заводів губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської і Полтавської. – К.: Л. М. Шахновецкий, 1911. – 209 с.; Справочник к карте мельниц, винокурених, пивоварених, маслобойних і писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волинской, Подольской, Черниговской и Полтавской / [сост. К. К. Мацяньский] – Киев: Треугольник, 1912. – 381 с.; Справочник к карте мельниц, винокурених, пивоварених, маслобойных і писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волинской, Подольской, Черниговской и Полтавской. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1912. – 268 с.; Никоненко Д. И. Карта мукомольного производства в России. – Одесса: Тип. Шаймана, 1894. – 103 с.

² Лаврик О. Д. Поширення млинів на Побужжі та їх вплив на трансформацію річища і заплави Південного Бугу / О. Д. Лаврик // Історія української географії. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – Вип. 18. – С. 35–42.

Крупчатно-вальцьовий пшеничний млин І. Г. Кіціса	м. Мізяків	1 паровий котел, 100 НР	паро-водяний
Вальцьовий млин баронесси М. А. Ікскюль-Гільденбанд	м. Купин	немає даних	водно-вальцьовий
Млин І. Г. Котляра	м. Вінниця	немає даних	немає даних
Бохоннікський вальцьовий житній млин Н. А. Тарутіна с. Бохонніки, Вінницький повіт	с. Бохонніки, Вінницький повіт	1 турбіна, 40 НР	водно-вальцьовий
Барський міський млин міста Бар	м. Бар	1 локомотив «Вольфа», 50 НР. 1 водяна турбіна	паро-водяний вальцьовий
Барський вальцьовий млин міста Бар	м. Бар	1 локомотив „Вольфа”	паро-водяний
Демидівський автоматичний водяний борошномельний млин П. М. Лупандіної	с. Демидівка, Вінницький повіт	1 турбіна Жерара заводу Куперта, 60 НР	водно-вальцьовий автоматичний
Северинівський вальцьовий млин А. Я. Соколовського	с. Северинівна, Літинський повіт	1 нафтовий двигун, 50 НР. 1 турбіна, 38 НР	водно-вальцьовий
Сутиські вальцьо-крупчатні млини графа Д. О. Гейдена	с. Сутиски, Вінницький повіт	3 турбіни по 75 НР, 2 газо-генераторних двигуни, 90 і 100 НР	водно-газогенераторний
Печарський вальцьовий млин графа Ф. К. Потоцького	с. Сокоlecь, Брацлавський повіт	1 турбіна, 100 НР	водно-вальцьовий
Автоматичні вальцьові млини Забужанської економії А. О. Мермана	с. Забужжя, Брацлавський повіт	1 турбіна, 18 НР. 1 турбіна, 45 НР. 1 турбіна, 55 НР	водно-вальцьовий
Брацлавський вальцьовий млин купця Я. Б. Солігермана	м. Брацлав	3 турбіни. 1 дизельний двигун, 85 НР	водяний з допоміжним нафтовим двигуном
Сільницький млин О. І. Давидовської	маєток Сільниця, Брацлавський повіт	1 водяна турбіна, 16 НР	водяний
Паро-водяний вальцьовий млин Удільного Відомства	м. Тульчин, Брацлавський повіт	1 локомотив «Вольфа№, 50 НР	паро-водяний вальцьовий
Раструсний млин Н. Ф. Уварової	м. М'ястківка, Ольгопільський повіт	1 турбіна «Франсисъ»	водяний
Воронянський водяний млин М. С. Сабанської	урочище Ворони біля с. Війтівка	1 турбіна і 1 паровик, 12 Н	
Млин Одеського Т-ва Бершадського Цукрового Заводу	м. Бершадь	1 локомотив Клейтона, 12 НР	паро-водяний
Вербський млин Г. Г. Треперта	с. Вербка-Волоське, Ольгопільський повіт	водяна турбіна «Франсиса», 28 НР	водно-вальцьовий
Шляхетнянський вальцьовий млин Е. Ф. Новицької	с. Шляхетна	1 турбіна системи «Кунертъ», 35 НР	водно-вальцьовий
Дистелівські вальцьові млини Акціонерного т-ва	с. Ташлик, Гайсинський повіт	2 турбіни, 130 НР	водно-вальцьовий
Голосківський вальцьовий млин А. О. Монастирської	м. Голоскове, Балтський повіт	1 турбіна, 90 НР	водно-вальцьовий
Луполовський вальцьовий млин К., А., Д. і О. Д. Смірнових	с. Луполово, Балтський повіт	1 турбіна системи «Франсисъ», 70НР	водно-вальцьовий
Водяний млин В. С. Завойко	с. Попова, Балтський повіт	1 водяна турбіна	раструсний
Водяний млин В. С. Завойко	с. Велика Мечетня, Балтський повіт	1 водяна турбіна	раструсний
Водяний млин В. С. Завойко	с. Куца, Балтський повіт	1 водяна турбіна	раструсний
Водяний млин В. С. Завойко	с. Токарівка, Балтський повіт	1 водяна турбіна	раструсний
Раструсний млин Р. В. Кноблоха	с. Солчутово, Ольгопільський повіт	3 «водяних» колеса, 18 НР	водно-раструсний
Млин С. Л. Пенковського	с. Великий Острожок	1 водяна турбіна 25 НР	водяний
Заволківські млини графа І. Д. Моркова	с. Заволке	1 турбіна, 30 НР	водяний і вальцьовий

Барановецький водяний млин М. Б. Баранецького	с. Баранівка	1 турбіна, 35 НР	водно-вальцьовий
Браїловський вальцьовий автоматичний млин Е. Ю. Раллі	м. Браїлов, Вінницький повіт	1 локомотив, 100 НР. 1 турбіна, 40 НР	паро-водяний вальцьовий автоматичний
Ровецький вальцьовий млин Ф. І. Ярошинського	с. Ровець, Вінницький повіт	1 водяна турбіна, 40 НР. 1 паровий двигун, 3 НР	паро-водяний вальцьовий
Дзвониський водяний млин Ф. І. Ярошинського	с. Дзвониха, Брацлавський повіт	1 водяна турбіна «Франсиса», 60 НР	водяний
Водяний вальцьовий млин Е. Ц. Ярошинського	с. Глубочок, Гайсинський повіт	немає даних	водно-вальцьовий
Паро-водяний вальцьовий млин графа К. К. Потоцького	с. Нижчий Ташлик, Гайсинський повіт	1 паровий локомотив, 16 НР	паро-водяний
Баланівський вальцьовий млин графині М. К. Потоцької	с. Баланівка, Ольгопільський повіт	немає даних	паро-водяний
Воронянський млин М. С. Сабанської	с. Ворони, Ольгопільський повіт	водяні колеса	водно-вальцьовий
Орловський вальцьовий паровий і раструсний водяний млин торг. Дому Бр. І. та А. Новикових	с. Орлово, Балтський повіт	1 парова машина, 175 НР. 1 турбіна, 58 НР	крупчатний паровий вальцьовий раструсний турбінний
Дистелівський млин І. Душинського	с. Гайворон, Гайсинський повіт	немає даних	водно-вальцьовий
Олешківський вальцьовий млин Синюшино-Бродського Акціонерного Т-ва	с. Синюха, Балтський повіт	1 дизельний двигун, 35 НР	водно-вальцьовий
Млин Ф. В. Мельника	с. Соломія, Ольгопільський повіт	Колеса	Водяний
Паро-водяний вальцьовий млин А. К. Єгорова	с. Березівка, Уманський повіт	1 турбіна, 65 НР. 1 паровий двигун, 65 НР	паро-водяний вальцьовий і раструсний
Водяний раструсний млин на річці Гірський Тікич К. В. Єгорова	с. Березівка, Уманський повіт	1 водяна турбіна, 35 НР. 1 парова машина, 65 НР	паро-водяний раструсний
Паро-вальцьовий млин С. В. Подгорської	м. Дашів, Липовецький повіт	1 локомотив, 80 НР	паро-водяний
Бабанський паро-водяний млин Л. І. Круглого	с. Бабанка, Уманський повіт	1 двигун «Вольф», 44 НР	паро-водяний
Псярівський паро-водяний млин Києво-Подольського управління Державним Майном	с. Псярівка, Уманський повіт	1 паровий двигун, 28 НР	паро-водяний раструсний
Давидівський вальцьовий млин віце-адмірала А. М. Абаза	с. Давидівка, Уманський повіт	1 паровий двигун, 150 НР. 2 турбіни, 103 НР	паро-водяний вальцьовий
Лащевський борошномельний, вальцьовий млин княгині О. П. Долгорукої	с. Лащева, Уманський повіт	1 дизельний двигун, 100 НР. 3 турбіни, 50 НР	водно-моторний
Воронянський вальцьовий млин Е. А. Рогозинського	с. Вороне, Уманський повіт	1 дизельний двигун, 125 НР. 1 локомотив	паро-водяний
Шельпахівський млин А. І. Черновського	с. Шельпахівка, Уманський повіт	1 турбіна, 22 НР	водно-раструсний

До списку увійшло 56 водяних млинів Побужжя, хоча їх в басейні Південного Бугу було значно більше. За даними В. К. Кульдмана в 1889 р. на р. Південний Буг та її притоках (Вовк, Згар, Ровець, Рів, Краснянка, Сільниця, Тростянець, Дохна, Савранка, Кодима, Бужок, Іква, Снівда, Постолова, Соб, Удич, Синиця, Синюха та ін.) лише в межах Подільської губ. нараховувалося 346 простих водяних млинів та 40 крупчаток. Отже, можна стверджувати, що на карті К. К. Мацяньського відображена лише незначна частина наявних в регіоні млинів,

ймовірно, найбільш значних. У спільному дослідженні О. Д. Лаврика та професора Г. І. Денисика «Сучасні антропогенні ландшафти річища Південного Бугу» (2011) вміщена схематична карта р. Південний Буг, на якій позначені місця розташування 27 водяних млинів (рис. 1). Хоча, в одній із своїх статей О. Д. Лаврик зазначав, що під час польових досліджень ним на Побужжі були виявлені залишки 44 недіючих млинів³. Дослідники, на основі аналізу карт, зокрема, польської топографічної карти 1902 р., та статистичних даних XIX-XX ст., показують, що до сер. XX ст. верхня та середня частини течії річища Південного Бугу з притоками були забудовані млинами, які після масової електрифікації та створення каскаду водосховищ перестали використовувати. Причому основна частина млинів зосереджена у середній течії річки у межах Українського щита на ділянках перекатів, де прискорена швидкість течії і воду можна спрямувати на колеса млинів. Для Побужжя характерні пригреблеві млини, в яких для запасу води будували ставки, а для спрямування води на колеса млинів – греблі, дамби, гатки. На вище згаданій польській топографічній мапі 1902 р. такі млини позначені як «Мłyn wodny» у сучасних сс. Новоленську, Захарівцях, Мар'янівці, Грузевиці, Русанівцях, Меджибожі, Головчинцях та Щедровому (сучасний Летичів) Хмельницької обл. На картах поруч із млинами часто відмічені місця розташування дамб, гаток, гребель знаком у формі півкола або прямої риски. Основною ознакою дамб та гаток є те, що вони споруджені в формі «глухих» кам'яних насипів, які не мають водорегулюючих механізмів та перетинають під кутом русла річки. Цю ж ознаку можна вважати їх принциповою відмінністю від гребель, структура яких передбачає наявність водопропускних отворів та заставок⁴.

Карта поширення борошномельних млинів на території Південно-Західного краю вміщена в праці «Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупных землевладений в губерниях Киевской, Волынской и Подольской»⁵. Млини, позначені на карті, поділені на 4 категорії за рівнем виробленої продукції: 1) млини, які переробляли на рік 1 млн. пуд. зерна; 2) 500 тис. пуд. зерна; 3) від 150 до 500 тис. пудів зерна; 4) від 100 до 150 тис. пуд. зерна. Млини, які переробляли менше 100 тис. пуд. зерна не відображені на карті (рис. 2).

Окремо згадаємо «Карту Киевской губернии. Приложение к Киевскому календарю на 1911 год», видану київським картографічним закладом «Акціонерне товариство друкованої та видавничої діяльності Г.Т. Корчак-Новицького»⁶. На примірнику карти, що зберігається у фондах Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, розкраскою від руки позначені місця розташування парових млинів на території губернії.

³ Лаврик О. Д. Роль млинів у формуванні антропогенних долинно-річкових ландшафтів Побужжя. / О. Д. Лаврик // *Природничі науки в системі освіти: Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф.*, 26 бер. 2015 р.: матеріали. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2015. С. 76-81.

⁴ Денисик Г. І., Лаврик О. Д. Сучасні антропогенні ландшафти річища Південного Бугу. / Г. І. Денисик, О. Д. Лаврик // *Український географічний журнал.* – 2011. – № 3. – С. 33–37.

⁵ *Весь Юго-Западный край: Справ. кн. торгово-пром. и фабрично- завод. предприятий, административ. учреждений и крупн. землевладений в губерниях Киев., Волын. и Подол.* Изд. 2-е. Киев: С. М. Компанец, 1907. 1068 с.; *Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Зап. отд-ние Рос. экспорт. палаты; сос. М. В. Довнар-Запольский; под ред. А. И. Ярошевича.* Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. 1115 с.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. XIX, од. зб. 241 «Карта Киевской губернии. Приложение к Киевскому календарю на 1911 год. Картографическое заведение Общества Г. Т. Корчак-Новицкого. Киев, ул. Меринговская, 6. М: 15 верст в дм [з зазначенням місць розташування парових млинів та розкраскою від руки]. 1911 р.

До спеціальних карт можна віднести також карти залізничних доріг, на яких позначені станції відправлення хлібних продуктів і райони тяжіння хлібних вантажів до залізничних станцій і пристаней. В Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського збереглися дві такі карти, датовані 1909 і 1910 рр., на яких позначені такі залізничні станції й річкові пристані в межах Київської губ.⁷

Одним із різновидів картографічних джерел з теми дослідження є статистичні атласи головних галузей фабрично-заводської промисловості та карти промисловості 2-ї пол. ХІХ – поч. ХХ ст., на яких позначені значні млини, зафіксовані основні осередки борошномельного виробництва⁸. Позитивною рисою цих картографічних джерел є наявність додатків, які включають поіменні списки млинів, укладені за офіційними даними державних відомств: Статистичний комітет (з 1859 р. Центральний статистичний комітет), який об'єднав статистичні дослідження у межах імперії, Міністерство фінансів (Департамент торгівлі і мануфактур), Міністерство торгівлі та промисловості, Департамент неокладних зборів Міністерства фінансів (по млинах, які обкладалися акцизним збором), Фабрична інспекція, губернські правління. Разом з тим, варто зауважити, що вище зазначена група картографічних джерел фіксує лише окремі, найбільш значні підприємства борошномельної галузі. Серед промислових карт слід відмітити «Карту фабрик и заводов Киевской, Подольской и Волынской, Черниговской и Полтавской губерний» 1914 р., підготовлену В. Сидоренком⁹.

Зображення млинів є важливим елементом змісту загально-географічних карт, які дають усесторонню характеристику зображеної території із показом на ній рельєфу, гідрографії, покладів жорнового каменю та ін. Особливу цінність мають карти із зображенням основних річок: Дніпра, Дністра, Південного Бугу та їх приток із позначенням гідротехнічних споруд, зокрема, млинів¹⁰. На географічних картах відображена важлива

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. ХІХ, од. зб. 241. Карта отправления хлебных продуктов, а также семян с железнодорожных станций и пристаней Киевской губернии. Среднее за 1905-1909 годы [с выделением участков северной и западной полосы]. М: 15 верст в дм. Основа: Карта Киевской губернии. Типолиитография Акционерного общества Н. Т. Корчак-Новицкого. Киев-Одесса, 1909; Там само, ф. ХІХ, од. зб. 241. Районы тяготения хлебных грузов к станциям железных дорог [карта з ручною розкраскою]. Основа: Карта Киевской губернии картографического заведения А. Ильина в С. Петербурге. М: 15 верст в дм, 1910 г.

⁸ Крюков П. Карта промышленности Европейской России с показанием фабрик, заводов и промыслов, административных мест по мануфактурной части, главнейших ярмарок, водяных и сухопутных сообщений, портов, маяков, таможен, главнейших пристаней, карантин и проч. Изд. 2-е с текстом, испр. и доп. / П. Крюков. – СПб., [1853]. 1 л. карт.; Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты. Ч. 1 -2. / П. Крюков. – СПб., 1853. – 325 с.; Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности европейской части России с поименным списком фабрик и заводов по официальным спискам департамента торговли и мануфактур за 1867 г. / под ред. Д.А.Тимирязева. Вып.1. – СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1869. – 102 с.; Статистический атлас 4-х последних округов Новороссийского и 5-ти Киевского и Подольского военных поселений за 1840 год к 1-му ноябрю. – Б.м.: б.и., 1840. – 44 с.: табл., карты; Хозяйственно-статистический атлас Европейской России. – Деп. землед. и сельской пром. 4-е изд., испр. – СПб., 1869. – 11 л. цветных карт. Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России / Сост. И. Вильсон. – СПб., 1869. – 523 с.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 145, од. зб. 94. Карта фабрик и заводов Киевской, Подольской и Волынской, Черниговской и Полтавской губерний. Чертил В. Сидоренко. Литография С.В. Кульженко. Издание правления Общества скорой медицинской помощи в г. Киеве. М: 25 верст в дм, 1914 г.

¹⁰ Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. История и гидрография реки. Современные материалы по гидрологии Днепра и его главнейших притоков, с приложением карт, графиков, планов, видов важнейших местностей и гидротехнических сооружений и поверстным указателем (судоходным дорожником) реки. В 2 т. Т. 1-2. К.: Тип. С.В. Кульженко, 1901.; Т. 1. – 400 с., ил.; Т. 2. – 218 с., 9 л. карт; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Підр. Фонд, дар 2607 «Карта бассейна р. Днепра. Приложение

інформація щодо рельєфу місцевості, де знаходилися млини. Карти також містять інформацію про наявні на той час малі річки регіону, які відігравали навіть більшу роль для млинарства, ніж великі ріки, що використовувалися в основному для судноплавства та сплаву деревини. Зображення гідрографічних споруд – гатей, ставків та окремих млинів – дозволяє реконструювати важливу складову млинарства.

Для млинологічних досліджень важливі також топографічні карти, на яких позначені основні соціально-економічні об'єкти, такі як населенні пункти, дорожня мережа і млини, що тяжіли до них. Зміст таких карт упродовж історії зазнавав значних змін, однак зображення млинів на них є неодмінним. До цієї групи відносяться серія карт, відомих під загальною назвою «Плани Генерального межевання» та науково-популярні видання репродукцій старовинних карт у рамках серії «Пам'ятки картографії України» (альбоми «Україна на стародавніх картах», видані ДНВП «Картографія» у 2006 і 2009 р.).

Відомо, що генеральне межування було розпочате в 1766 р. і тривало до сер. ХІХ ст. Його метою було встановлення меж землеволодінь окремих осіб, поміщиків, міст, сіл, монастирів та інших власників землі і показати їх на картах з прив'язкою до місцевості. Плани генерального межування – це карти без координатної сітки, намальована від руки, кольорові, дуже детальні, з достатньо точним відображенням місцевості на момент її складання й, зокрема, млинів. На основі даних «Планов Генерального межевання» можна відтворити інформацію про наявність та розташування великої частини млинів на території повітів українських губерній. Так, наприклад, на карті Сумського пов. Харківської губ. зображені три греблі, розташовані на південний захід від Сумського Успенського монастиря на р. Комишанці. З опису монастиря відомо, що греблі й млини збудували ченці цієї обителі. Поряд з Михайлівським Іоанно-Предтечевим монастирем також зображена гребля, але археологічними розвідками з'ясовано, що ця споруда збудована з метою створення штучної водойми, а не для будівництва млина¹¹.

Найбільш чисельною групою картографічних джерел з окресленої теми є плани міських і сільських поселень. Ці матеріали зберігаються у архівних і музейних фондосховищах. Для прикладу наведемо кілька з них. Важливим картографічним джерелом у дослідженні млинарства м. Білої Церкви Київської губ. є «План города Белая Церковь», датований 1769 р., на якому на р. Рось позначена дамба, яка прилягає до міста у південно-східній частині. Відомо, що в 1854 р. поблизу цього місця граф Владислав Владиславович Браницький (1826-1884) збудував водяний млин, що зберігся до сьогодні. «План города Белой Церкви с предместьями составлен в 1922 г.» містить інформацію про розташування міських казенних млинів. Відомості про млини є на «Плане усадебной земли местечка Белой Церкви в Киевской губернии Васильковского уезда владения помещика графа Владислава Браницакого. Составлен 1858 г.»¹². У фондах Кам'янець-Подільського державного

изданию Киевского округа путей сообщения «Днепр и его система». М: 40 верст в дм, 1908 р.; Там само, ф.1, од. зб. 7782 «Схематична карта місцевості у верхів'ях річок Роставиці, Ірпеня і Тетерева [з матеріалів В. Антоновича до історії Древлянської землі], 1887 р.; Там само, ф. 278, од. зб. 5973. Карта устьев рек Буга и Днепра. Составлена подполковником А. Чирковым. Чертил ученик землемеро-таксаторных классов Ф. Бендерский. Литография П. Францова в Одессе. М: 3 версты в дм. ХІХ ст.; Там само, ф.1, од. зб. 68372. Топографический план местности трех рек: Мыки, Тетерева и Сухарки с показанием направления почтовой дороги, линии старых и вновь проектированных мостов [з планом міста Радомисля]. Нивелировку производил и снимал киевский гражданин инженер Иконников. М: 200 саж в дм., 1845 г.

¹¹ Кравченко О. Картографічні матеріали як джерело вивчення монастирів північного заходу Слобожанщини. / О. Кравченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, 2012. – С. 213-214.

¹² Коломієць В. А. Всеукраїнська наукова конференція «Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України». / В. А. Коломієць // Архіви України. – 2010. – № 1(267). – С.210-215; Коломієць В. А.

історичного музею-заповідника зберігаються плани м. Кам'янця-Подільського XVIII–XIX ст., однією з найдавніших є «Карта земель міста Подольського з господарством земським» 1780 р. (польською мовою) з відомостями про місцеві млини та греблі¹³. У фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються «План окрестностей города Киева. Снят топографами, состоящими при штабе войск Киевского военного округа, 1865 г.», «План города Таращи, 1853 г.», «План города Василькова, 1803 г.», «План Корсунского имения Киевской губернии Каневского уезда генерал-майора Николая Петровича Лопухина-Демидова, 1868 г.» та інші цінні картографічні матеріали із зображенням млинів¹⁴.

У 1876 р. картограф, генерал-лейтенант Олексій Афіногенович Ільїн видав «Подробный атлас Российской империи с планами главных городов», який містив географічні карти губерній, повітів Російської імперії, які вважалися найбільш точними і детальними картами губерній Російської імперії. Заслуговують на увагу плани губернських міст Києва, Житомира, Кам'янця-Подільського, на яких позначені місця розташування млинів.

Значний інтерес для нашого дослідження має трьохверстова військова топографічна карта Російської імперії Ф. Ф. Шуберта, яка включає територію європейської частини України, Росії, Білорусі, Молдови, Латвії, Литви, Естонії. На ній відображені млини, греблі, що діяли на зазначеній території в 2-й пол. XIX ст. Приділимо увагу млинам населених пунктів Переяславського повіту Полтавської губ., позначеним на цій карті (рис. 3; 4)¹⁵.

Назва нас. пункту	К-сть вітряк	Назва нас. пункту	К-сть вітряк	Назва нас. пункту	К-сть вітряк
Пристроми	9	Чобітьки	3	Строкова	32
Війтівці	9	Натягайлівка	7	Соснова	11
Мазінки	5	Хут. Каневського (Яненки)	4	Вергуни	5
Харківці	11	Мала Каратуль	13	Пологи-Яненки	8
Дем'янці	15	Велика Каратуль	15	Лецьки	19
Віли	2	Вюнице	13	Войниці (Лукашівка)	14
Монастирок	4	Комарівка	1	Дениси	9
Зарубинці	1	Хоцьки	24	Горбані	3
Хут. Луковиця	2	Циблі	13	Чопилки	5
Григорівка	2	Виповзки	14	Ташань	6

Картографічні пам'ятки як джерело дослідження історії міст України (на прикладі м. Біла Церква). / В. А. Коломієць // Архіви України. – 2011. – № 1(272). – С. 129-139.

¹³ Болтанюк П. А. Плани Кам'янця-Подільського XVIII-XIX століть у фондах музею як джерело вивчення топографії міста. // П. А. Болтанюк // Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України: матер. Всеукр. наук. конф. – Біла Церква: Білоцерк. краєзн. музей, 2010. – С.11-15.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф.І, од. зб. 68374. План окрестностей города Киева. Снят топографами, состоящими при штабе войск Киевского военного округа. М: 500 саж. в дм, 1865 г.; ф.VIII, од. зб. 2649. План города Таращи. Чертил землемерный ученик Вейс. М: 200 сажень в дм, 1853 г.; ф.279, од. зб. 1505. План города Василькова. М: 200 саж. в дм. [вкопіровка із зібрання О. Новицького], 1803 г.; ф. VI, од. зб. 601, 603; Там само, ф. 136, од. зб. 78 План Корсунского имения Киевской губернии Каневского уезда генерал-майора Николая Петровича Лопухина-Демидова [фотокопія], 1868 г.; Там само, ф.160, од. зб. 814, №1. Генеральный план Киево-Братского монастыря с показанием всего подробно имеющегося строения и границы оногo монастыря ныне существующие с Высочайше подтвержденного плана в 1812 года марта 2 дня. Архитектор, коллежский ассесор Меленский. М: 40 саж. в дм [копія], 1812 г. Ильин А.А. Подробный атлас Российской империи с планами главных городов. – Факсимильное издание 1876 г. – СПб.: Альфарет, 2007. – 6 с., 72 л. карт.

¹⁵ Трьохверстова військова топографічна карта Російської імперії Ф. Ф. Шуберта // [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.etomesto.ru/shubert.

Іванків	6	Помоклі	70	Положаї	4
Козинці	2	Вовчків	20	Хут. Насташки	4
Хут. Максимівка	1	Лелеки	22	Гайшин	18
Переяслав	13	Козлів	5	Гланишів	21
Хут. Копцевича Гребля	1	Студеники	12		
Всього у повіті 478 вітряків					

Для порівняння наведемо дані про кількісно-видовий склад млинів у Переяславському повіті в 1880-1902 рр., укладену автором за матеріалами звітів Переяславської Повітової Управи:

Вид млина	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1892	1902
Водяні	57	52	50	51	53	52	50	46	48	44	43	36	18
Вітряні	2486	2702	2850	2866	2885	2861	2930	2866	2919	2904	2939	2949	2897
Топчаки	27	25	28	16	18	20	18	9	8	8	10	11	17
Круподерні	48	45	42	38	37	41	47	5	81	86	89	92	113
Парові	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1
Всього:	2618	2824	2970	2971	2993	2974	3045	2926	3056	3038	3082	3090	3046

Як видно із наведених даних лише 1/6 частина наявних в Переяславському повіті млинів відображена на карті Ф. Ф. Шуберта. А якщо взяти дані за попередні періоди, то цей розрив видається ще більшим. Так, наприклад, згідно із статистичними відомостями, які підготували городовий і нижній земський суди для подання губернатору, в 1803 р. у повіті налічувалось 1113 вітряків та 85 водяних млинів, а на карті їх позначено лише кілька сотень¹⁶. У 1809 р. у Переяславі діяло 8 водяних і 30 вітряних млинів на 5004 міські жителі (один млин на 132 особи). Територія міста разом із землями, що йому належали, в цей час становила 710 десятин, тобто один млин припадав в середньому на 19 десятин¹⁷. У 80-х рр. XIX ст. в Переяславі згідно з офіційними даними Департаменту торгівлі й мануфактур діяло 5 борошномельних млинів і 1 крупорушка (млини, які виробляли продукції на суму менше 1 тис. крб. на рік до переліку не увійшли). З них 3 млини розміщувалися на вул. Набережній (пізніше Горького, суч. Магдебурзького права): 1) купця Фінкельштейна Аврона Ароновича, збудований у 1871 р.; 2) міщанина Найдиса Бенціона Берковича, збудований у 1863 р., 3) міщанина Ракитя Аврона Боруховича, збудований у 1861 р. На кожному з цих млинів працювало по 2 робітники і вироблялось борошна на суму 6 тис. крб. Ще два млини діяло в передмісті Підварки – міщан Саї Гуровича (збудований в 1879 р.) та Аврона Меєровича Фінкельштейна (збудований у 1874 р.). На млинах працювало по 2 робітники та виготовлялося продукції по 2 тис. крб. На вул. Київській з 1875 р. діяла крупорушка Елії Бергштейна, на якій працювало 3 робітники, вироблялось 3 тис. пудів круп на суму 3 тис. крб.¹⁸. У 1902 р. на Підварках засновано маслобійний і круп'яно-пшонодерний завод міщанина Лейби Хаїмова Волнянського (10 робітників, за рік переробляв 140 тис. пуд.

¹⁶ Світ Т. Переяслав у 1803 р. / Т. Світ // Г-та «Вісник Переяславлщини». № 195, 7.12.1988 р.

¹⁷ Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 216-218.

¹⁸ Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П.А. Орлов. СПб.: Тип. братьев Пантеевых, 1881. – С. 418.

пшениці та 8 тис. пуд. жита на суму 11 600 крб.)¹⁹. Цікаво, що на карті Ф. Ф. Шуберта вище згадані млини не зафіксовані, натомість в межах передмістя Підварки позначені 3 вітряки.

Окремо хочемо приділити увагу млинам с. Лецьки Переяславського пов. Полтавської губ. На карті Шуберта позначено 19 вітряків в межах цього села, на сер. ХХ ст. їх у селі лишилося 7. За спогадами жительки цього села Канівець Анастасії Луківни, 1936 р. народження, вони стояли «в купі» на Солонцях і мали свої назви «Ладомирін млин», «Йосипів млин» (належав Йосипу Іваненку). Найбільше вітряків у повіті нараховувалося в с. Помоклі. Згідно із картою Шуберта – 70, а згідно із даними праці І. Ф. Павловського «Статистические сведения по Полтавской губернии сто лет назад» – 101 станом на 1905 р.

Особливе місце серед історичних картографічних джерел займають рукописні картографічні твори, які характеризуються надзвичайним різноманіттям зображуваних тем і сюжетів. Четвертий випуск серії «Пам'ятки картографії України» – атлас репродукцій «Рукописні карти XVI-XIX століть. З фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів» присвячений саме їм. Карти стосуються території Західної України та Південно-Східної Польщі. До атласу включено 4 групи карт: 1. Карти розмежування королівських та приватних маєтків, церковних володінь та ситуаційні карти сіл і містечок, ключів, економік, староств, повітів та округів; 2. Карти лісів; 3. Карти річок; 4. Демаркаційні карти, зокрема державних кордонів Австрійської імперії. Для нашого дослідження інтерес становлять гідрологічні рукописні карти, на яких показано річки, старі русла, напрямки течії, інженерно-гідрологічні споруди: млини та греблі.

Серед рукописних карт привертає увагу план-схема с. Підсінного Переяславського р-ну Київської обл., намальована колишнім мешканцем цього села Г. О. Пирогом «по пам'яті», після відселення його жителів внаслідок будівництва Канівського водосховища в 60-х рр. ХХ ст. (рис. 5). На цій карті позначено місце розташування вітряка написом «млин» і схематичним зображенням будівлі. Із карти видно, що вітряк розташовувався у західній околиці села обабіч дороги.

На окрему увагу заслуговують новостворені карти, як результат наукової праці сучасних дослідників млинарства. Так, наприклад, мапу із зазначенням найкращих для вітряків місць на планеті розробив та виклав у вільний доступ користувач Хабрахабр з ніком «garloid». Робота над проектом тривала майже 1 рік. На початку проекту всю територію Землі автор віртуально розділив на 1,5 мільйона точок, кожна з яких – це територія 10x10 км. Для кожного клаптика території було проаналізовано дані з близько двох десятків категорій, найважливіші з яких: клімат, доступність, топографія, швидкість вітру, температура, тиск, рослинність та інфраструктура. Дані для аналізу взяті від NASA (Національне управління з аеронавтики і дослідження космічного простору США), NOAA (Національне управління океанічних і атмосферних досліджень США), ESA (Європейське космічне агентство), WorldClim (Безкоштовка база кліматичних даних) та інших ресурсів. Аналіз цих даних дозволив створити карту з позначеними 30 000 точок, де розміщення вітряних млинів і вітрових електростанцій буде найефективнішим. Потенціал вітрової енергетики в Україні визначений як досить високий. Споруджувати млини і вітрові турбіни, зважаючи на результати дослідження, найдоцільніше в південному та західному регіонах

¹⁹ *Фабрично-заводская промышленность Полтавской губернии, по сведениям полученным от владельцев фабрик и заводов. Кирпичные заводы и водяные мельницы с производством менее 1000 рублей в год в Ведомость не вошли. – Полтава, 1905. – С. 158-159.*

країни. Проте ці дані лише частково підтверджуються історичними даними, адже відомо, що вітряки на нашій території були більше поширеними на Півдні та Лівобережжі, а в західному регіоні більш поширеними були водяні млини²⁰.

Серед новостворених карт-схем особливо хочеться відзначити карту «Вітряні млини Черкащини», яка була складена у рамках всеукраїнського проекту «Відновимо спільно» (рис. 6). На карті позначені: 1) вітряки каркасного типу, що вціліли до поч. 2009 р.; 2) вітряки голландського типу; 3) вітряки відновлені в робочому стані; 4) вітряки знищені за період 1989-2009 рр.; 5) вітряки перенесені до музеїв-скансенів; 6) модернізовані вітряки конструкції В. П. Стрільця (вітродвигун Д-15). Заслужують на увагу умовні позначки, якими позначені вище зазначені групи вітряків на карті.

Взагалі система умовних позначок млинів та гребель має великий інтерес. Вона дає можливість сприймати і аналізувати графічні образи і встановлювати співвідношення між конкретними об'єктами, в нашому випадку, млинами, і елементами простору (рельєфом, водною мережею, відстанню до населених пунктів, шляхами сполучення). Зауважимо, що не зважаючи на тривалий період розвитку млинарства на території України, досі не вироблено універсальної системи позначок для млинарських споруд. На картах різних історичних періодів позначки різні, від звичайної крапки, кружечка, хрестика до трикутника з двома перехресними лініями (вітряк) чи фігурного кола (водяний млин). мости, позначені на планах. Універсальним є хіба що умовний знак греблі – одна або дві паралельні лінії, що перетинають зображення річки поперек або півколом. Зрідка на картах зустрічається більш складне зображення гребель, як на план-схемі 1883 р. із зображенням розташування, фасаду, розрізів водяного млина на р. Горинь в урочищі «Немилья» поблизу м. Степань Рівненського повіту Волинської губернії, що зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України (рис. 7)²¹.

В окрему групу доцільно зарахувати схеми забудови Переяслав-Хмельницького та Київського музеїв народної архітектури та побуту, датовані 70-ми рр. ХХ ст., на яких позначені млини (рис. 8; 9). Для науковців, які досліджують історію укомплектування цих музеїв пам'ятками млинарства, вони мають наукову цінність.

Таким чином, картографічні покриття (карти, плани, картографічні креслення) є важливим джерелом інформації для млинологічних досліджень, а позначення млинів та гребель на давніх та сучасних картах важливим елементом їх геокультурної ідентичності. Використання картографічних покриттів у дослідженнях розширює коло джерел із даної проблематики поряд з писемними, зображальними, усними та ін. Карти, складені у той час, коли функціонували млини, є одним з важливих джерел вивчення їхньої історії, оскільки достатньо точно відображають певну територію в певний відрізок часу, вирізняються значною достовірністю та чіткістю графічного виконання. Картографічні джерела фіксують географічні особливості території, на якій розташовані млини, розкривають історичні аспекти розвитку млинарства у різні періоди. Порівняльний аналіз картографічних зображень різних історичних періодів дає змогу простежити зміни у їх розташуванні, визначити локалізацію груп млинів, просторове розміщення, взаємозв'язки з навколишнім середовищем, зокрема, шляхами сполучення, населеними пунктами, пристанями, портами тощо. На картах передаються насамперед локалізація і планове положення млинів, інколи –

²⁰ Створено мапу світу з найкращими для вітряків місцями // Електронний ресурс. Режим доступу: ecoclubua.com/2017/09/wind-catcher.

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.692, оп.16, спр.5.

їх вид (водяні, вітряні, парові), зрідка планові обриси гребель, назви млинів. У цій статті ми ставили за мету виявити та, по-можливості, дослідити групи картографічних покриттів із теми дослідження. У перспективі необхідно доповнювати отримані результати іншими документальними джерелами для уникнення помилкових висновків.

Zham Olena
(Pereyaslav-Khmeltsky)

CARTOGRAPHIC MATERIALS AS A SOURCE OF STUDY OF DOMESTIC MILLARIES of the late XVIII – early XX centuries

The article deals with the problems of the display of flour mill mills on the cartographic coverings of the end. XVIII – beg. XXI century Cartographic memoirs are considered as information carriers about types of mills, their status, density of location, conditional marks, changes in the most important indicators. As a result of the analysis, the author comes to the conclusion that cartographic coatings are important for the study of domestic flour-mill production, since they allow to specify the location of the mills.

Keywords: mills, maps, plans, cartographic drawings.

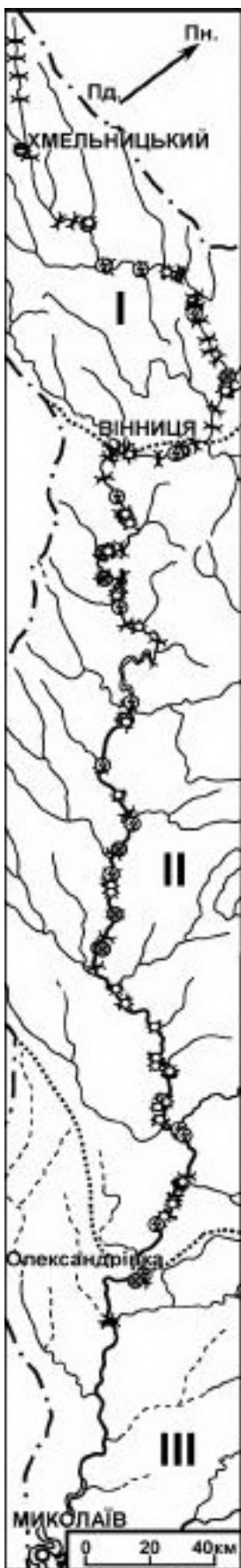

Рис. 1

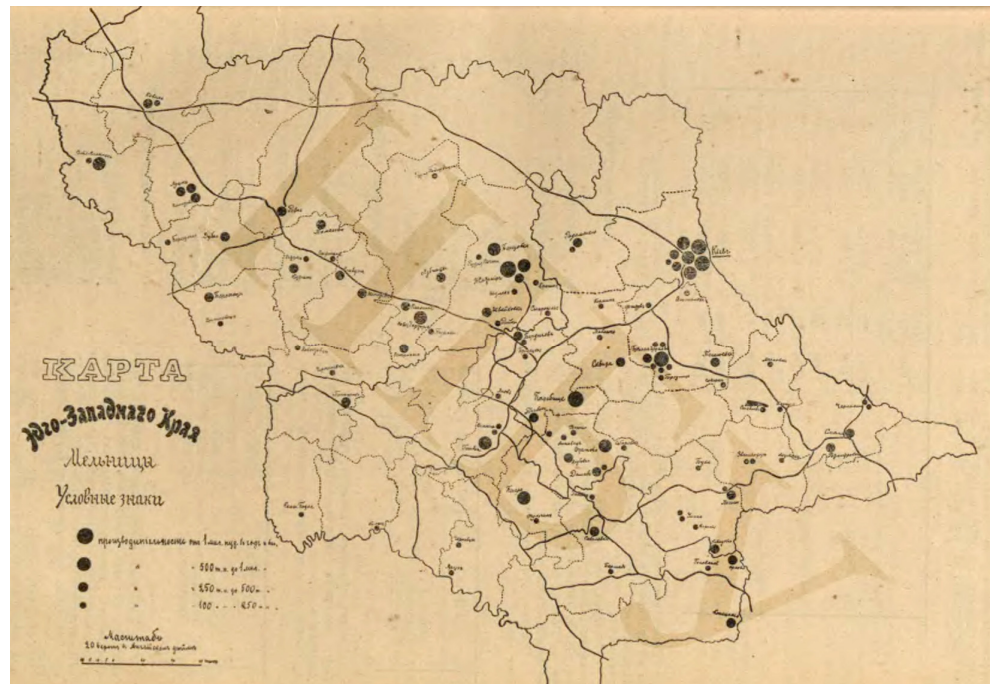

Рис. 2

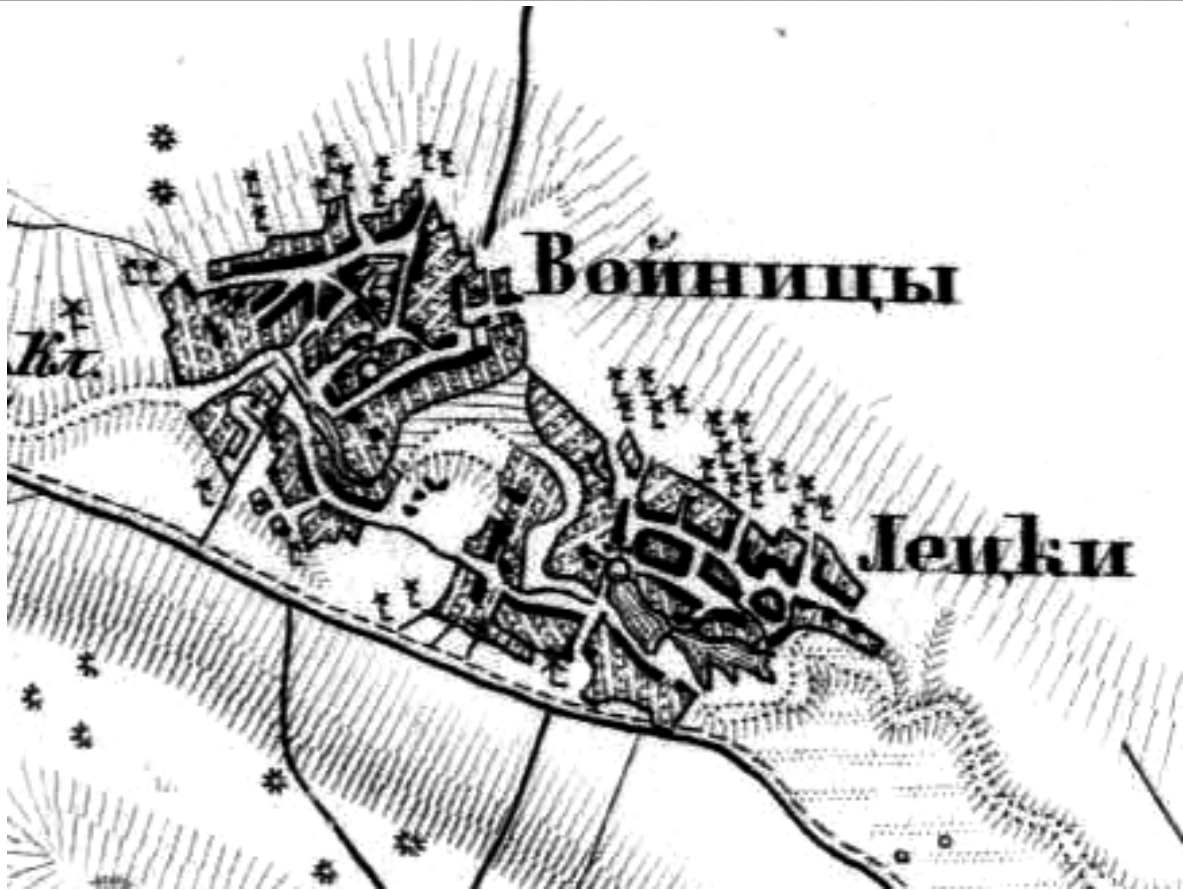

Рис. 3

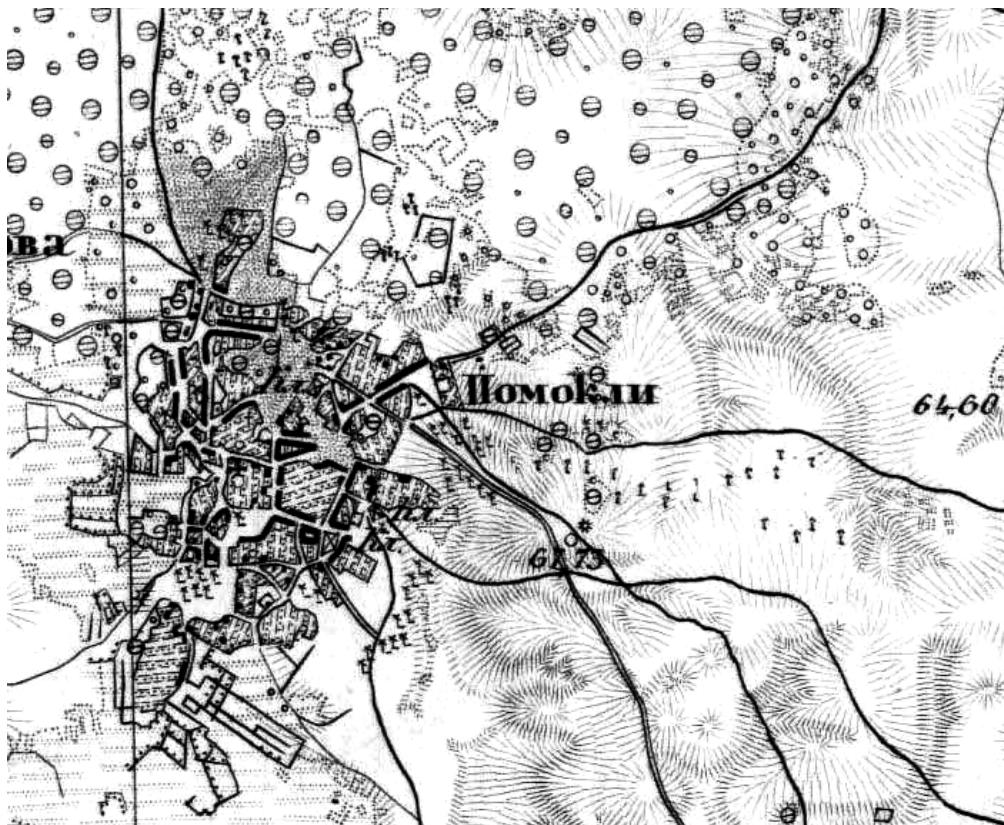

Рис. 4

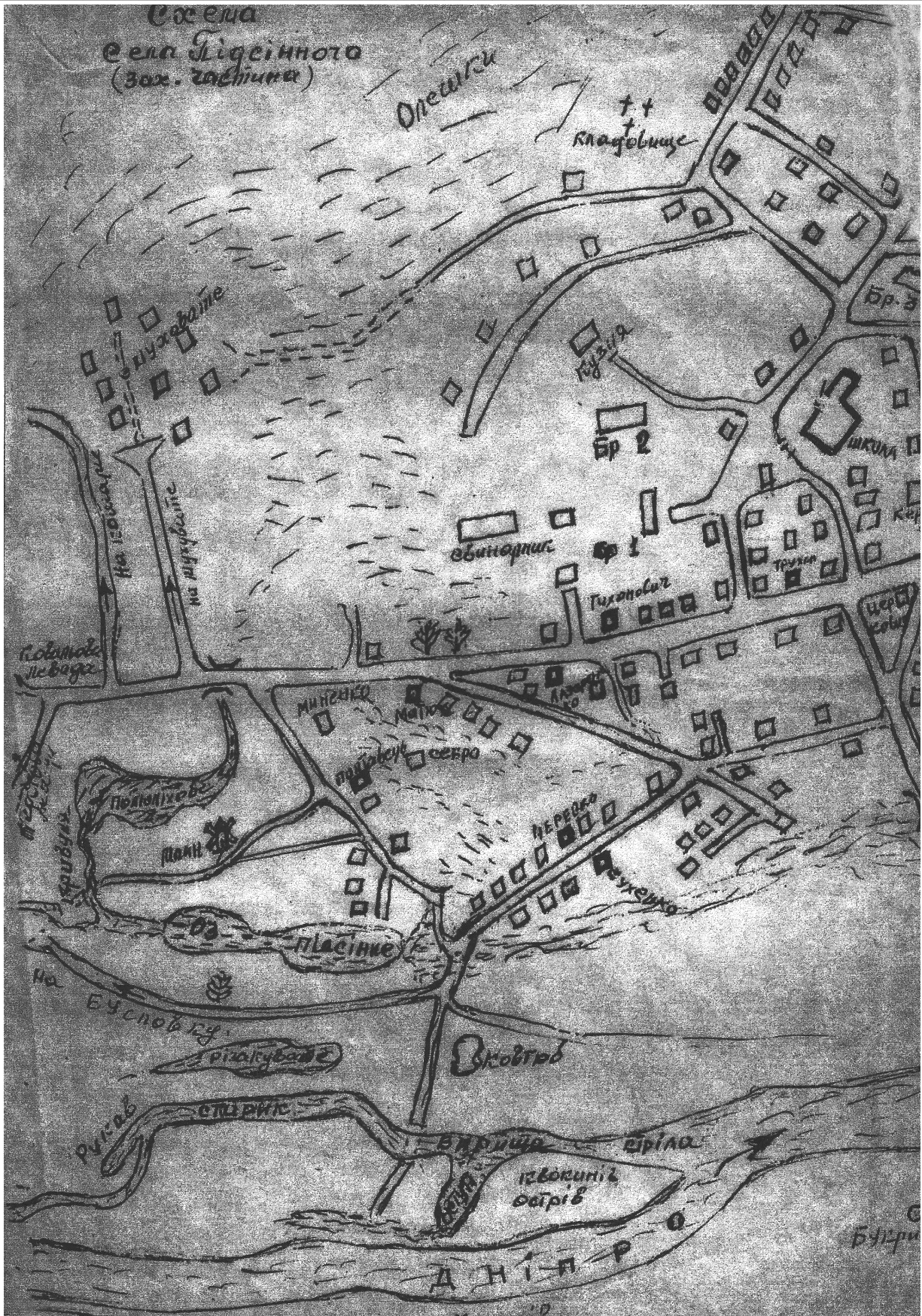

Рис. 5

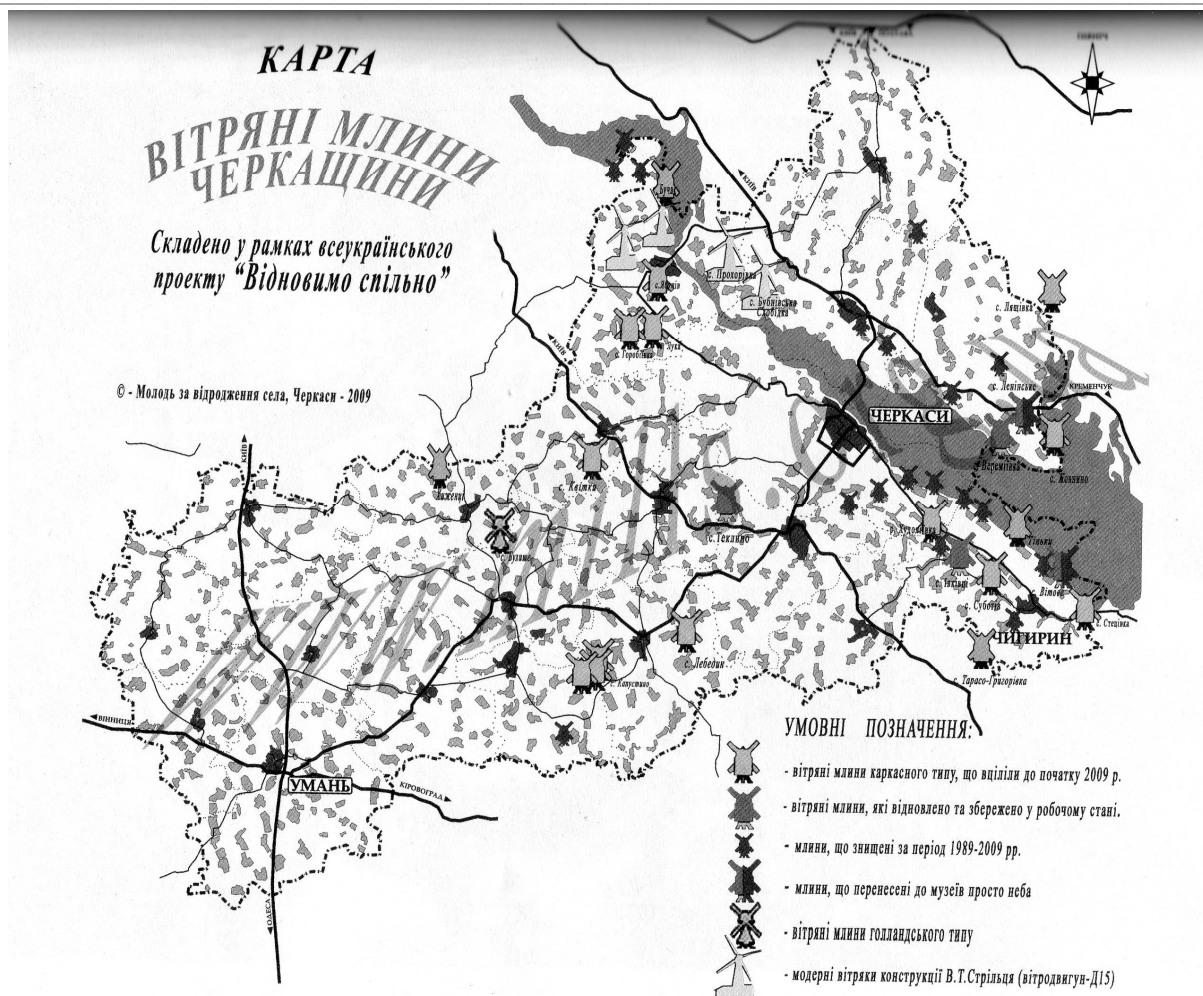

Рис. 6

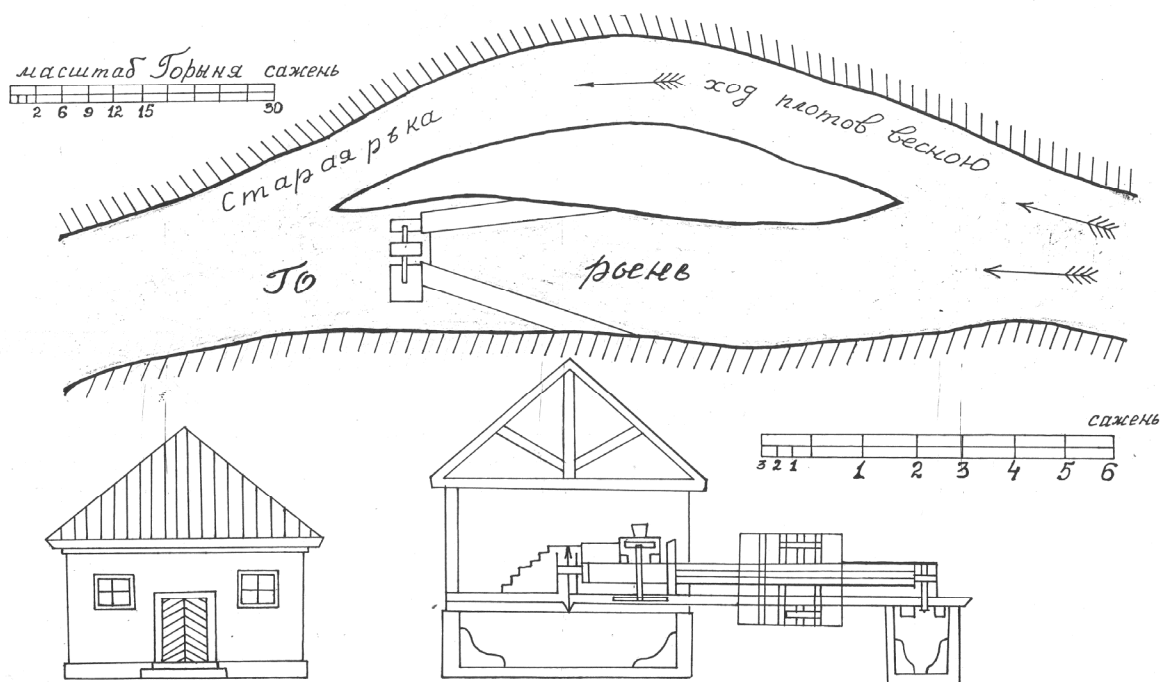

Рис. 7

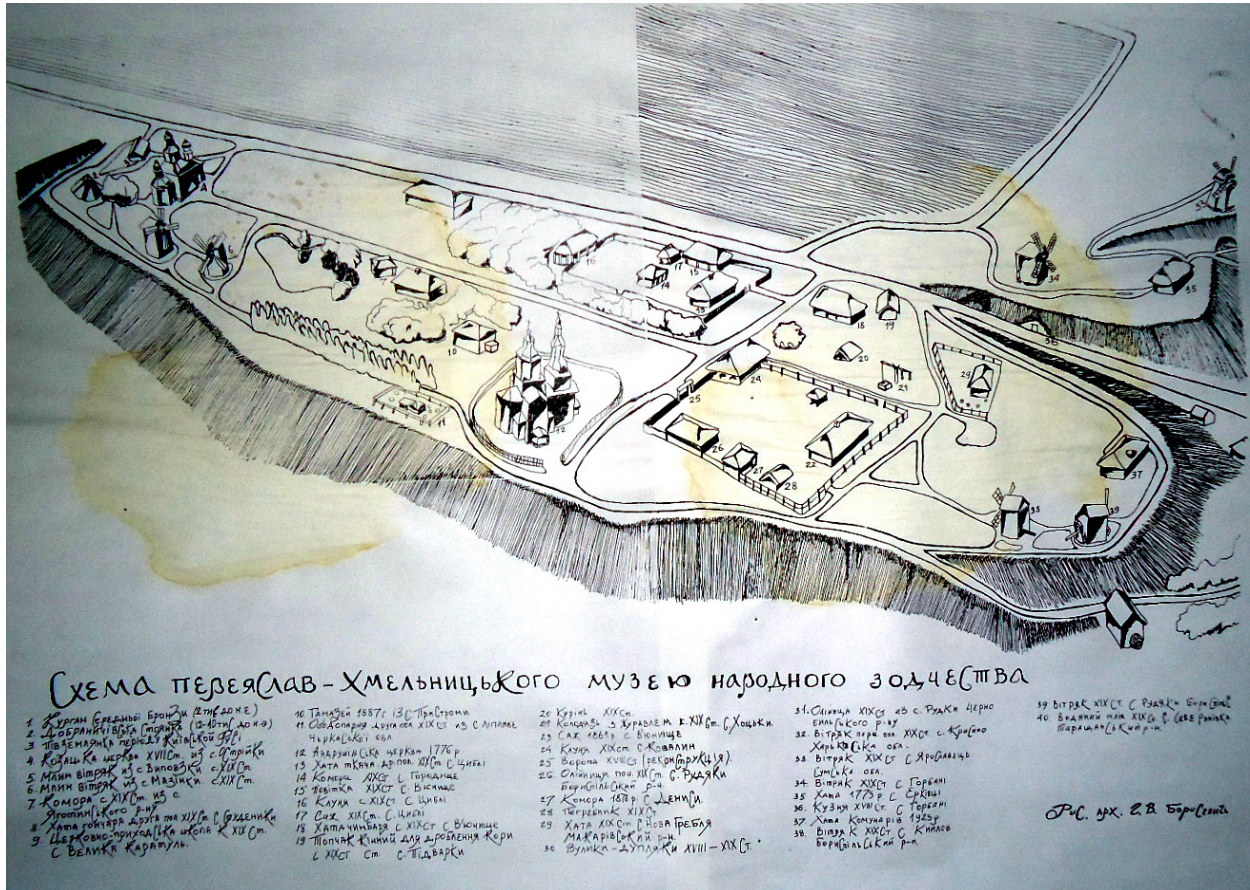

Рис. 8

Рис. 9

УДК 93/94

Микола Шкіра, Людмила Шкіра
(Переяслав-Хмельницький)ДО ІСТОРІЇ ВИКОРИСТАННЯ СУХОПУТНИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ
ЧУМАКАМИ В ХІХ СТОЛІТТІ

У статті за матеріалами Музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянищини та архівних джерел, аналізується роль чумацького промислу та шляхів сполучення, як дієвого елемента категорії простору.

Ключові слова: шлях, чумаки, музей, транспорт, фондова колекція.

Ми всі мріємо про подорожі: близькі та далекі, до інших країн чи просто виїхати на вихідні до іншого міста, ознайомитися з історією і традиціями краю. Сьогодні ми це робимо без проблем за допомогою транспорту: літаків, автомобілів, пароплавів, поїздів, велосипедів, а іноді просто влаштовуємо пішохідні екскурсії. Нашим предкам було це зробити набагато важче, а в деяких випадках просто неможливо. У Переяславі-Хмельницькому на Київщині створений Музей народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянищини, який є важливою складовою частиною музейного комплексу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав») і дає можливість, завдячуючи цікавим експозиціям, ознайомитися з сухопутними транспортними засобами минулого.

Актуальність дослідження полягає у вивченні будівництва транспортних шляхів ХІХ ст., подолання простору, осмисленні засобів пересування та шляхів сполучення, а саме ролі музейних колекцій НІЕЗ «Переяслав» у збереженні гужових засобів пересування. Серед дослідників теми чумацтва та шляхів сполучення слід відзначити Т. Падаліцу, М. Сумцова, І. Рудченка, А. Сакальського, Ф. Щербину, П. Рябова, В. Білого, Н. Букатевица, С. Терещенка, І. Слабеєва, І. Гуржія, С. Проскурову, Г. Данилевського, Д. Зеленіна, М. Глушка, А. Пиніна та ін.

Новизна дослідження полягає в тому, що, вивчаючи експозиції та експонати Музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянищини, як дієвого елемента вивчення минулого, авторами проаналізовано архівні джерела та експонати, пов'язані з чумацьким промислом та будівництвом шляхів. Ця стаття виконується у тематиці вивчення та дослідження діяльності Музею, як науково-культурного та науково-дослідницького закладу.

Музей народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянищини було відкрито в 1993 р. В його колекції налічується близько 600 експонатів, що були зібрані в зоні Середньої Наддніпрянищини в 60-90-х рр. ХХ ст. Транспортні засоби систематизовано за видовими і конструктивними відмінностями, функціональним призначенням та тяговою силою. Експонується гужовий (полозовий та колісний) транспорт, який в свою чергу поділяється на господарський, промисловий (кінний і воловий), виїзний (святковий) та пасажирський. Представлена колекція кінної та волової збруї, упряжі (рис. 2). У комплексі з транспортними одиницями експонується виробничий підрозділ з виготовлення та обслуговування засобів пересування: кузня, стельмашна майстерня, ободопарня. Особливу увагу ми хочемо закцентувати на розвиток сухопутного гужового транспорту, що досяг свого апогею в ХІХ –

на поч. ХХ ст. Основу музейної колекції становлять оригінальні транспортні засоби того періоду: шарабан, фаєтон, тачанки, лінійка, пожежна помпа, бідка, святковий віз, санікозирки, сани-розвальні тощо¹. Серед експонатів музею можна побачити мазниці для зберігання дьогтю, дорожні пічки, ліхтарі, засоби управління худобою – це батоги та нагайки².

Науковими співробітниками та реставраторами заповідника відтворено чумацьку мажу, яка своїми головними конструкціями нагадує віз, але має значні відмінності (рис. 1). Традиційно виготовлялася з легкої деревини, частіше липи чи верби, з мінімальним застосуванням металу, щоб полегшити конструкцію. Велика, міцна, вона використовувалася для перевезення вантажів на великі відстані, має високий суцільний ящик, прикрашений різьбленням, зверху накривалася воловою шкірою. При її виготовленні особлива увага приділялася осі та колесу: обіддя робилися широкі, щоб вони менше вгрузали у в'язкому ґрунті. Впрягали в мажі за допомогою ярем двох-чотирьох волів. У середньому на мажу чумаки вантажили 60 пудів солі.

Чумакам було не вигідно втрачати час, подорожуючи населеними пунктами, вони прокладали власні маршрути, прив'язуючись лише до річок (задля орієнтації на місцевості та постійного доступу до прісної води). За довгий час існування чумацтво займало вагому роль у структурі життя тогочасного суспільства, чумаки завжди становили окрему осібну соціальну групу, зі своєю особливою культурою, звичаями, традиціями та обрядами.

Походження терміну «чумак» має кілька тлумачень. Це міг бути «кийок» (палиця для захисту), «чум»-ківш (спеціальна водонепроникна скриня), «чумом» називалася спеціальна ємкість для міряння солі, «чумою» називають хворобу. Чумаки начебто першими завезли в Україну цю інфекцію, щоб запобігти її поширенню, вони вимазували свій одяг дьогтем, на нього налипав в дорозі ще й пил, через що чумаки ходили чорні, чумазі. Тому й назвав їх народ «чумаками».

Основним промислом чумаків була торгівля сіллю, котру вони привозили з Криму та чорноморських лиманів. Початки цього заняття сягають доби Середньовіччя. Чумацтвом займалися переважно козаки та селяни, подекуди – міщани і духовенство. З розвитком промисловості й товарно-грошових відносин асортимент товару, що перевозився чумаками, значно розширився, а маршрути чумаків набули переважно південного напрямку. Зокрема, наприкінці ХVІІІ – у першій пол. ХІХ ст. вони доставляли до чорноморсько-азовських портів великі партії зерна, будівельних матеріалів, тютюну, сушених фруктів, гончарних виробів та інших вантажів, а на зворотному шляху вивозили традиційну продукцію – сіль, рибу, спеції, тканини тощо.

Найдавнішими осередками чумацтва в Україні були сучасна Київщина, Черкащина та Полтавщина. Географічно-статистичний опис Києва 1775-1786 рр. вказує на чумацький промисел, як одне з основних занять населення в містах Острі, Козельці (Київщина), Городищі, Золотоноші (Черкащина), Пирятині, Лубнах, Хоролі, (Полтавщина)³.

Чумацький промисел був суто чоловічою сферою діяльності, що зумовлювалося небезпечністю та трудомісткістю праці. Щоб ним займатися, потрібно було мати насамперед воза («мажу») і «паровицю» (пару волів). Бідніших селян часто наймали за погоничів тварин («фурщиків»), це давало їм шанс у перспективі стати самостійним чумаком.

¹ Фонди НІЕЗ „Переяслав”, інвентарна група «Е», № 2, № 3, № 4.

² Фонди НІЕЗ „Переяслав”, інвентарна група «Е», № 2, № 4.

³ Опис Київського намісництва 70-80-х рр. ХVІІІ ст. – К., 1989. – С. 87, 253, 277.

У далеку дорогу чумаки готувалися заздалегідь, в холодну пору року. Вони лагодили свої вози, виготовляли запасні частини (осі, дишла), замовляли в стельмахів нові колеса, відгодовували волів, запасалися дьогтем і харчами.

Навесні, коли з'являлася трава для випасу худоби, десятки чумаків на добровільній основі гуртувалися у так звані «валки». Об'єднаними зусиллями легше було долати степові простори, захищатися від татар, грабіжників чи навіть зграй вовків, допомагати один одному під час мандрівки. Валку, яка в дорозі розтягалася на сотні метрів, очолював найдосвідченіший чумак – «ватажок». Він визначав маршрут подорожі, домовлявся за платню на водних переправах, визначав місця відпочинку та ночівлі, стежив за дотриманням учасниками походу дисципліни і порядку, був суддею при виникненні між чумаками суперечок тощо.

Представлену в експозиції музею чумацьку мажу було реконструйовано працівниками Заповідника в 90-х рр. ХХ ст. Над її виготовленням працювали: М. І. Жам, М. І Герасько, Ф. Ф. Дарда, М. М. Кіченко, В. Москаленко, М. С. Свитко та Ю. Б. Калинович. Біля с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького району було виявлено вербу. Вона була великих розмірів у діаметрі, пустотіла, майже зламана. Її обпиляли бензопилою, повантажили на самоскид, привезли на територію музею. Спеціальними інструментами (стругами та сокирами) видовбали жолоб. Шкуру-покриття для мажі знайти не вдалося, тому її покрили звичайним брезентом⁴. Конструкцію воза виготовили традиційно, з передньої і задньої частин, з'єднаних розворою (рис. 1).

Характерною особливістю чумацького промислу було те, що в якості тяглової сили використовувалися лише воли. Віл був витриваліший, спокійніший і сильніший за коня, потребував значно меншого догляду за собою, його утримання обходилося економічно вигідніше і дешевше. А найголовніше – він був невибагливий до харчів – при достатній кількості трав'яного випасу, віл міг цілком задовольнитися побічними продуктами зернового господарства: соломою, половиною. При хорошому догляді віл служив 12-15 років. В 60-х рр. ХХ ст. у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяславі-Хмельницькому тримали двох волів та використовували їх як тяглову силу при будівництві скансену. Доглядали за ними музейні працівники. Проте з часом, у зв'язку з відсутністю належних умов утримання, довелося відмовитися від ідеї демонструвати велику рогату худобу в музеї.

Для запрягу волів у мажі використовували ярма. В експозиції Музею народного сухопутного транспорту зберігається колекція з 10 зразків⁵. Ярма чумаки дуже часто орнаментували, наносячи геометричний орнамент – плоску різьбу, що служила декорацією та захистом у дорозі. Крім оберегового декорування ярм, широко використовувалося декорування маж. Так, представлена в експозиції музею мажа прикрашена різьбленням. Передня і задня стінка ящика оздоблені різьбленим зображенням сонця в трьох позиціях: вранці, вдень та ввечері, що відображало ідею сонячного теплого дня та безхмарного неба, а також слугувало оберегом. У грозу і бурю ці сонячні символи повинні були рятувати від удару блискавки та пожежі, а вночі захищали від нечистих сил та злодіїв. Ці знаки, разом із вирізьбленими на люшнях «небесними водами» символізували родючість, ріст, розквіт,

⁴ Бойко Н. А. Чумацька мажа в експозиції музею українського народного сухопутного транспорту НІЕЗ «Переяслав» // *Матеріали VI Всеукраїнської науково – практичної конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи»*. – Коростень 2007. – С. 207.

⁵ Фонди НІЕЗ „Переяслав”, інвентарна група «Е», № 2, № 4.

багатство та благополуччя. Виконав декорування чумацького возу реставратор В. Москаленко.

У центрі експозиційного павільйону Музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини розміщена оглядова доріжка, яка демонструє фрагменти різних видів шляхів (грунтовий, дерев'яний настил, бутове мощення).

Докладні відомості про шляхи сполучення з'являються на території Середньої Наддніпрянщини починаючи з кінця XVII ст. Архівні документи вказують на значні труднощі чумацького промислу та особливості просторового переміщення у тогочасну епоху.

Так, згідно «Постановления Министра финансов Графа Воронцова, об оказании содействия чумакам в пути следования с транспортом соли» Канцелярії Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора від 31 червня 1847 р. «Департамент Горных и Соляных Дел довел донесение Бессарабского соляного Правления от 20 июня 1847 года, в коем оно объясняет, что по случаю скудного ныне урожая трав и непомерно высокой платы, требуемой владельцами земель, через которые пролегают соленые пути, и простирающейся от 10 до 15 коп. сер. за выпас пары волов в одну ночь, многие фурщики, из числа заподряженных Одесским Купцом Потаповым с Кременчуцким Купеческим сыном Рыбаловым, занимающимся отправкой соли от Бессарабских соляных озер в разные места: Херсонской, Киевской, Подольской, Волынской Губерний и Бессарабской области, вовсе не явились за солью к Бессарабским озерам, другие же фурщики, отправленные купцами от озер, постигши их чрезмерным недостатком в подножном корме, отказались идти к местам назначения, а другие, оставив свои возы, возвратились с волами к месту жительства. По сему и в отвращение могущего произойти через изъясненную обстановку в следовании транспортов с солью упадка доходов казны от продажи соли, Бессарабское Соляное Правление отнеслось к Начальникам Губерний: Херсонской, Волынской и Бессарабской области, о предписании предоставления им Великим Судом Градским Полициям, чтобы при следовании транспорта, как порожніх, так и нагруженных солью, оказываема была чумакам законная защита и по возможности ограждали бы их от поборов за пастьбу волов. Принимая во внимание, что вышеизложенные обстоятельства кроме уменьшения казенного дохода могут иметь влияние на возвышение цены на соль вольнопромышленников к явному стеснению народного продовольствия»⁶. Схожі накази міністром фінансів були підписані 2 серпня 1847 р., 16 серпня 1847 р., 13 січня 1848 р.⁷.

У березні 1855 р. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора видає інструкцію «Коммисиям для управления работами по улучшению торговых (чумацких) трактов Новороссийского Края, Киевской и Подольской Губерний»⁸.

Були розроблені маршрути руху, карти чумацьких доріг. Вказані чіткі умови до напрямків руху, будівництва мостів, переправ та доріг. Роботи повинні були засвідчуватися та перевірятися комісією, про кожен вид роботи комісія робила окремий запис та звіт про проведену роботу.

⁶ ЦДІАУ, Ф.442, оп.80, д.343, арк.1-4.

⁷ ЦДІАУ, Ф.442, оп.80, д.343, арк.7.

⁸ ЦДІАУ ф.442, оп.86, д. 91, арк. 1-217.

Так, по пропозиції Міністра фінансів Графа Воронцова, «отпущено на улучшение чумацких дорог с 1839 года в течении 4 лет по 250 т. руб., коснувшись почтовых дорог только там, которые служат для провоза груза в Одессу. Из этой суммы 50 т. ежегодно отпускается для главнейших исправлений Чумацких дорог Киевской и Подольской губерний, а прочие улучшения производят по мере возможности, натуральною повинностью по распоряжению Генерал-Губернатора по принятым правилам»⁹. Згідно з даним розпорядженням, комісія на початку року затверджувала передбачувані витрати, заслуховувала щомісячні звіти, виділяла кошти та проводила документальні записи та складала річні звіти. «Все проэқты и сметы составляются Офицерами Путей Сообщения или Гражданскими Инженерами, все работы, требующие особенных технических познаний должны проводиться теми же Офицерами. Простые исправления дорог в Киевской и Подольской Губерниях, относящиеся к земской повинности, остаются на прежнем основании и проводятся по составленному сметному исчислению и под надзором Офицера. Так как в направлении дорог Новороссийского края может последовать изменение, то необходимо сделать им смету и проэқты, в местах где предполагается сооружение мостов и труб, Плотины, выемки, насыпи. А потому для освидетельствования и проверки работ, Офицеры снабжаются рабочим журналом по форме путей сообщения, где записываются каждая работа отдельно. По окончании месяца доносить Директору или Коммисии об успехах работ, представлять краткую ведомость произведенных работ, представлять краткое описание работ»¹⁰. «Так как ревизия Отчетов производится будет по удобности и соглашению Графа Воронцова, Министра финансов и Государственного Контролера, то Коммисии Киевской и Подольской губерний, свой окончателно составленный годовой отчет доставляют в Коммисию находящуюся в г. Одессе. Которая, приобщив их к составленному годовому Отчету, представляет все на благоусмотрение Графа Воронцова»¹¹.

Другий розділ документу містив рекомендації про поліпшення чумацьких трактів, про напрямки доріг, ширину чумацьких доріг. Ширина доріг складалася з 30 сажнів і водночас служила для проїзду екіпажів, чумаків та прогону скоту, дозволяла їх ремонтувати. Дороги, як правило, були з натурального ґрунту, переходили від підйомів до узвозів. Якщо поруч з дорогою зустрічалися джерела, від них прокопували траншеї, шириною та глибиною від 1 до 1,5 фути, для напування худоби. На дорогах часто споруджували гаті. Вони вимощувалися каменем чи деревом. Якщо дорога проходила через піски, то споруджувалася кам'яна «мостовка»¹².

У Київській та Подільській Губерніях, де ширина дороги передбачалася в 10 сажнів, ремонти доріг проводилися весною та восени. В цій місцевості велике значення приділяли водовідведенню доріг. Рови обабіч доріг теж приводилися в належний стан з метою вільного стоку води з дороги. Землю від чистки ровів ніколи не кидали на дорогу, а відкидали далі за рів, так як вона знову могла їх зруйнувати¹³.

На болотистих місцевостях споруджували гатки або гаті. Це настили з шарів землі, з ретельним утрамбуванням кожного шару. До середини гатки шар клали товстішим, надаючи їм ледь округлої форми. Якщо вода руйнувала гаті, для їх ремонту використовували камені,

⁹ ЦДІАУ ф.442, оп.86д. 91, арк.1-217.

¹⁰ ЦДІАУ ф.442, оп.86д. 91, 217 арк.

¹¹ ЦДІАУ ф.442, оп.86д. 91, 217 арк.

¹² ЦДІА ф.59, спр. 82, арк.6-84.

¹³ ЦДІА ф.59, спр. 82, арк.6-84.

кладучи їх на розчин або на мох чи на дерен. З метою збереження гаток від води часто користувалися водовідводом, даючи водам вільний протік по трубам чи навіть іншим водостокам. Розміри всіх частин дороги, кожного будівництва моста чи гатки, були розроблені «Положенням до дорожньої інструкції». Через лісову місцевість дороги прокладалися із дерева, яке неможливо було використовувати для будівництва чи столярних промислів¹⁴. Ліс використовувати переважно сосновий і не допускалося використання інших видів дерева, так як дерево має властиву йому міцність.

Залізниця (чугунка) зробила чумака зайвим, вона стала могутнім конкурентом, якому чумацтво намагається протистояти. Чумак не міг конкурувати з дешевшим і швидшим залізничним транспортуванням. Ще задовго до влаштування залізниць, воловий віз поступається кінному. Найбільш цінні товари, що вимагали швидкої доставки, перевозилися кіньми. І все ж, незважаючи на це, чумацтво становило одну з найколеритніших ділянок у виробничо-господарській діяльності українців, позначилося на розвитку певних галузей традиційної культури – народній медицині й ветеринарії, звичаях й обрядах, уснопоетичній творчості, мистецтві тощо та розвитку товарно-грошових відносин.

**Mykola Shkira, Liudmyla Shkira
(Pereyaslav-Khmelnytskyi)**

TO THE HISTORY OF THE USE OF LAND CONNECTIONS BY CHUMAKS IN THE 19TH CENTURY

The article, based on the materials of the Museum of the Folk Land Transport of the Middle Dnieper area and archival sources, analyzes the role of the chumak trade and the ways of communication as an effective element of the category of space.

Keywords: road, chumaks, museum, transport, stock collection.

¹⁴ ЦДІА ф.59, спр. 82, арк.6-84.

Рис. 1. Чумацька мажа (реконструкція)

Рис. 2. Волова упряж

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Блануца Андрій Васильович – старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Борисов Артем Вадимович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Вовкодав Сергій Михайлович – завідувач науково-дослідного сектора «Музей космосу» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Дмитрук Володимир Іванович – старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Жам Олена Михайлівна – завідувач науково-дослідного відділу «Музей хліба» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Манігда Ольга Володимирівна – науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Маньковська Руслана Вікторівна – старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, доцент.

Нагайко Тарас Юрійович – старший науковий співробітник науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», кандидат історичних наук.

Прядко Олександр Олегович – завідувач науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Тетеря Дмитро Адольфович – завідувач науково-дослідного відділу «Музей трипільської культури» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.

Шкіра Людмила Миколаївна – завідувач науково-дослідного відділу «Музей народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шкіра Микола Володимирович – завідувач науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Наукове видання

Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р. / [Упорядник: С.М. Вовкодав]. – Переяслав-Хмельницький. – 96 с.

Редакційна колегія може не поділяти фахову думку авторів публікацій та залишає за собою право редагувати та скорочувати надані тексти. Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на дане видання. Відповідальність за достовірність поданої інформації несуть автори матеріалів.

Адреса редакції:

08400, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Т. Шевченка, 8.
Тел. +38 (04567) 5-41-03
E-mail: niez.pereyaslav@gmail.com

Упорядник: С.М. Вовкодав

Літературна корекція: К.М. Нагайко

Верстка та дизайн: С.М. Вовкодав

Підписано до друку 25.05.2018 р. Формат 60x84 1/8
Наклад 40. Зам. № 961. Ум. друк. арк. 4.91
Виробник ФОП Домбровська Я. М., свідоцтво про
державну реєстрацію №2 340 000 0000 003646 від 15.07.2015 р.
08055, Київська обл., Макарівський р-н, с. Вільне,
e-mail: kalina_print@ukr.net

